АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1995

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Медальон с изображение на лъв от с. Джулюница, Търновско, XIII–IV в. Национален исторически музей, София

Снимка Николай Марков

Sur la couverture

Medaillon a representation de lion du village de Dzuljunica, reg. de Veliko Tarnovo

Photo Nikolay Markov

© Археологически институт и музей при БАН
1995

II M.F. Kpl-D, 37: 1995. Nr1-4.
cd. 431267 III
K

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVII
1
1995

431267 III / 1995
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
1996 -09- 06

Археологическата наука и Българската академия на науките (По случай 125-годишния ѝ юбилей)

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Българската археологическа наука води своето начало от първите години след освобождението от турско робство през 1877—1878 г. Нейната същинска история обаче е предшествувана от значителен период от време, който може да се нарече *романтично-патриотичен*. Оставям настрана кратките и ограничени наблюдения на чуждите пътешественици, пребродили земите на тогавашната Османска империя. Те без съмнение имат своето място в научното познание, но за нас е по-важна дейността на малобройната възрожденска интелигенция. Издирвайки, опознавайки и обнародвайки древните легенди и останките от порутени сгради, тя старателно дирела миналата слава на българщината, за да я противопостави на поробителите.

Не може да се определи началото на този полунаучен, полудилетантски интерес, но ако се приеме за такова откриването през 1858 г. на уникалните надписи в Търновската църква „Св. 40 мъченици“ от д-р Христо Даскалов, няма да сме далеч от истината. Значението на това откритие е още по-голямо, защото почти веднага надписът на хан Омуртаг е обнародван в Русия и този труд на д-р Даскалов се превръща в първото специализирано археологическо и епиграфско изследване.

Известно е голямото значение, което отдава на материалните следи от българското минало идеологът на националната революция Георги Раковски. Той създава широки връзки с различни възрожденски дейци от всички краища на българските земи и получава от тях ценни описания, голяма част от които публикува. В неговия архив се съдържа например писмо на шуменеца Христо Бояров, който му изпраща подробно описание на Преслав и за пръв път (при това доста точно) чертае начупения план на Вътрешната крепост на столицата. От Търново начетеният занаятчия Стоянчо Пенев — Ахтар, събира и изпраща на Раковски различни ръкописи, монети и други антики, между които е и безценният за българската история „Синодик на цар Борил“.

Особено внимание към археологическите находки проявява Петко Р. Славейков. Още през 1858 г. той праща писмо до Раковски, в което с болка съобщава за безчислените „пагуби и гонения“, които претърпяла „археологията“. Заедно с това той събира ревностно сведения за Търново, готви се да издаде описания за този край, но не успява да стори това.

Не трябва да учудва фактът, че вниманието на възрожденските просветители е насочено предимно към Търново. В съзнанието на народа последната българска столица става притегателен център и символ на надеждата за бъдещо освобождение. Ето защо в 1871 г. членовете на търновското читалище „Надежда“ решават „да се грижат за събиране на древности, тъй щото с време да може да се състави един музей малък...“

Несправедливо ще бъде да не се спомене издаването през 1870 г. на забележителен труд, озаглавен „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджиш-

Bibl. UAM
W92

ката кааза с една харта и таблици на различни памятници“. Негов автор е Стефан Захариев. Определено може да се смята, че тази книга, която се основава до голяма степен на описанията на археологически находки е началото на по-сетнешните поселищни проучвания на българските археолози.

Невъзможно е, разбира се, да се посочат всички прояви на родолюбие, свързани с възникналия интерес към историческото и археологическото наследство. Това е тема за специално изследване. Важното е да се каже, че тази тенденция се вписва в цялостния духовен подем, обхванал българския народ в последните години на робството. Такава е обстановката, в която през 1869 г. в Букурещ се създава Българското книжовно дружество, от което води началото си Българската академия на науките. В това дружество се включват български емигранти от Румъния, Русия, Австрия..., начело застава видният историк Марин Дринов, а стремежът е „да разпространява всеобщото просвещение у българския народ и да му показва пътя към неговото веществено обогатяване“. В издадения още същата година „Устав на Българското книжовно дружество“ се посочва, че дейността му ще се насочва към „обработвание и усъвършенствувание на българския език, на българската история и на народната наша словесност въобще“. В изпълнение на своите цели Дружеството започва през 1870 г. издаването на „Периодично списание на БКД“.

Създаването на Българското книжовно дружество е важно събитие в културното развитие на българския народ. Естествено в доосвобожденския период неговото пряко влияние върху общественото съзнание не трябва да се преувеличава. Но още в началните години на дейността му могат да се забележат онези черти, които ще го превърнат след освобождението в първостепенен център на наука — център, в който на археологическата наука е отредено далеч не последно място.

Следосвобожденската или същинската история на археологическата наука в България може да се раздели на три големи периода в зависимост от нейните цели, задачи и състояние. Безусловно това деление е израз на мои виждания и ще се постарая да обоснова тази периодизация. Освен това — в рамките на всеки от тези големи периоди има нюанси, които водят до по-детайлна хронология.

Могат да се очертаят три основни периода: I. От освобождението до края на Първата световна война; II. От края на Първата световна война до края на Втората световна война; III. От края на Втората световна война до наши дни.

Първият период от развитието на археологическата наука в България се характеризира със запазването на възрожденския патос при липсата на подготвени за археологически проучвания кадри. Интересен пример в това отношение е искането на П. Р. Славейков да извърши разкопки в Търново само няколко месеца след освобождаването на града от руските войски. „Моля да ми се позволи — се обръща той с молба до Търновското кметство — и да ми се даде за проводник един или двоица от градските пандури, за да пригледам спазените древности в столичний някога град, да обиколя... и други здания, които видя за нужно, да потърся надписи и други древности и да разгледам, ако е нужно да станат и някои малки разкопавания, за които съм изпросил вече съдействието и позволението на принадлежащите власти.“ Няма сведения за извършване на такива разкопки и това вероятно не е станало поради военните действия.

Истинските професионални изследвания през този период са дело на чужденци, някои от които свързват трайно живота си с България. Такива са братята Шкорпил — Херман и Карел, и особено последният, който справедливо може да се смята за родоначалник на българската археологическа наука. Това не подценява в никакъв случай заслугите на неговия сънародник и роднина Константин Иречек, който оставя ценни наблюдения, а като министър на просвещението дава съществен принос в организирането на първите археологически институции. Към тези имена трябва да се прибавят и чехът Вацлав Добруски, руснакът Фьодор Успенски, италианецът Такела, французинът Жорж Сьор и др. В една или друга област и в една или друга степен всеки от тях допринася за изграждане на собствено българската археологическа наука.

Характерно за Карел Шкорпил е това, че той поставя началото на пълно и обстойно изследване на археологическите паметници в широк мащаб. Неговите самостоятелни или заедно с брат му експедиции допринасят за документиране на много паметници, които по-късно са унищожени. Той обаче не се задоволява само със създаването на полева документация, а последователно обнародва голяма част от тях и ги прави достояние на научния свят. Несправедливо ще бъде, ако дейността на Шкорпил се оценява само от гледна точка на регистрацията на археологически ценности. Той е инициатор за създаване на археологически дружества и музеи и заедно с това пише научни трудове, в които изказва хипотези, повечето от които потвърдени по-късно. Такава е например идеята му, че крепостта при с. Абоба, Шуменско, не е античен кастел, както твърдял Феликс Каниц, а останки от първата българска столица.

Под прякото въздействие на К. Шкорпил разкопки при Абоба извършва директорът на Руския археологически институт в Константинопол Ф. Успенски (1899—1900). Тези разкопки дават блестящи резултати и потвърждават, че е намерена столицата Плиска. Интересно е да се отбележи, че Ф. Успенски има отношение към четири български средновековни столици — освен Плиска, той прави краткотрайни разкопки в Преслав (1905), посещава Самуиловата столица Преспа, където открива и обнародва известния Самуилов надгробен надпис от с. Герман, пак заедно с Шкорпил извършва проучвания във Велико Търново. Не трябва да се отминават без внимание и разкопките на френския археолог Ж. Сьор в Търново (Трапезица) и Никюп (Никополис ад Иструм) през 1900—1901 г., в резултат на които са открити значителни архитектурни останки и други находки. По-късно проучванията на Никополис са продължени от директора на Народния археологически музей Вацлав Добруски (1906–1909).

Истинската заслуга на Добруски обаче е изграждането на НАМ. Създаден като отдел на Публичната библиотека в София още в 1878 г., той става самостоятелно учреждение в 1893 г. и е ръководен от Добруски близо 20 години. През това време той се превръща не само в хранилище на археологически ценности, но се създава и първата археологическа експозиция в България (1905). Под ръководството на своя директор в музея се формират кадри, които успешно съчетават музейни и научни качества.

През разглеждания период водещите центрове на археологически проучвания са два. Първият от тях са музеите, а вторият — археологическите дружества. Почти едновременно със създаването на НАМ в Пловдив е основан кабинет към библиотеката (1880), който значително по-късно се отделя като самостоятелен музей. Последователно възникват музеите във Варна (1887), Ловеч (1895), Силистра (1896), Кюстендил (1900), Казанлък (1901), Шумен и Плевен (1903) и много други. Въпреки че до 1944 г. на държавна издръжка е само НАМ, тези музеи развиват активна дейност и на тях се дължи издирването на много ценни паметници на културата.

Основани изцяло на обществени начала, археологическите дружества стават водещи в областта на археологията. Първото дружество е създадено в Търново (1879) и прави дори опити за разкопки на Царевец и Трапезица. В 1901 г. е създадено Българското археологическо дружество в София и едновременно с него Варненското, а веднага след тях дружествата в Шумен, Преслав, Стара Загора, Видин, Казанлък и др. Те си поставят за задачи издирването, опазването и популяризирането на археологическото наследство.

Може със сигурност да се каже, че към края на първото десетилетие на XX в. археологическата наука придобива висок авторитет. Създаден е вече Закон за старините, който в някои отношения е съвременен и днес, оформя се статут на НАМ, който му дава широки пълномощия в научната и просветната дейност. В 1910 г. за директор на НАМ е назначен Богдан Филов, получил добра подготовка в чужбина. Укрепват археологическите дружества и музеи, а Българското археологическо дружество в София започва да издава своите Известия, изиграли значителна роля в развитието на науката. Настъпилите войни (Балканска, Междусъюзническа и Световна) забавят, но не прекъсват археологическата дейност. Интересен момент в това отношение е активното участие на българските археолози заедно с учени от други науки в изследването на освободените български територии — Македония, Тракия, Добруджа. Българските учени следват войските, събират данни и находки, извършват разкопки. Истинският подем на археологическата наука обаче настъпва в първите следвоенни години, откогато започва и *вторият период* на нейното развитие.

Времето между двете световни войни е особено плодотворно за българската археологическа наука. Създадени са и активно действуват няколко центъра на археологически изследвания — Катедрата по стара история и археология при Софийския университет, оглавявана от Б. Филов (след като напуска НАМ), Народният археологически музей, който укрепва кадрово и в него постъпват много подготвени специалисти, археологическите дружества и музеи в страната, които активно подпомагат централните водещи институти.

През 1920 г. става радикално изменение на предишната структура. Българското археологическо дружество се преименува в Български археологически институт, а на следващата година получава статут на самостойно научно учреждение към Министерството на народното просвещение. Подчертавам последното, защото Археологическият институт все още не е включен в Българската академия на науките, която в

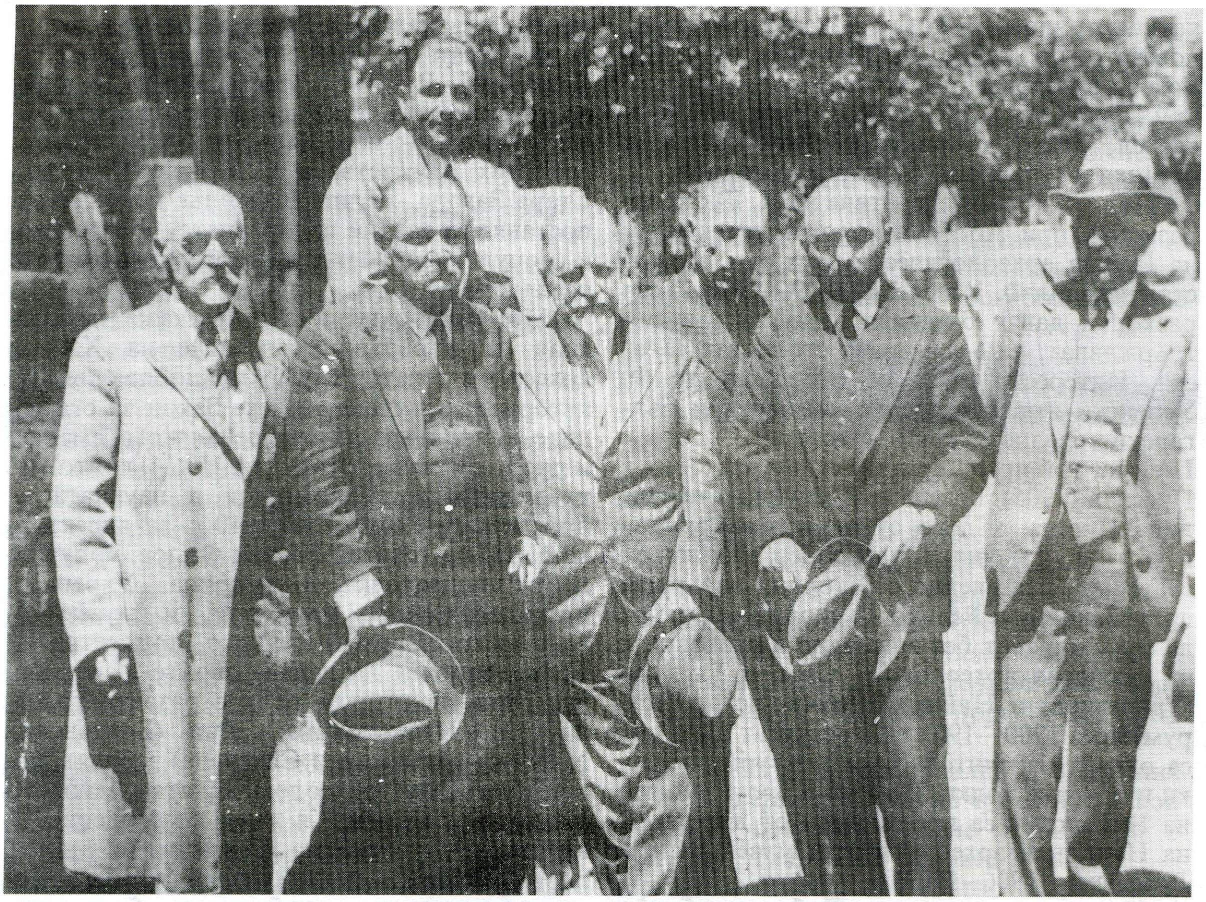

● *Обр. 1. Г. Кацаров, М. Ростовцев, Т. Герасимов, В. Златарски, Кр. Миятев, Ив. Велков, Д. Дечев (1934)*

1911 г. поема наследството на Българското книжовно дружество.

В новосъздадения БАИ се включват редица изтъкнати учени: Б. Филов, Гаврил Кацаров, Васил Златарски, Йордан Иванов, Рафаил Попов. Характерна черта на този период е тясната връзка между различните археологически центрове. Видните университетски учени са членове на ръководството и отделите на НАМ и ръководството на АИ. Различията се състоят в това, че докато в Университета се извършват предимно теоретични (кабинетни) изследвания, дейността на учените от НАМ е насочена към полеви проучвания и обработка на богатите музейни фондове. Именно в музея през този период се появяват и налагат специалисти като праисторикът Рафаил Попов, нумизматът Никола Мушмов, първата жена-археолог в България Вера Иванова, по-късно Васил Миков, античникът Иван Велков, нумизматът Тодор Герасимов и редица по-млади учени.

Централните археологически институции работят от своя страна много тясно с умножаващите се музеи и археологически дружества в страната. Оставени на самоиздръжка или с нищожни държавни дотации, те се облягат на помощта на Археологическия институт и Народния музей, съвместно с тях извършват теренни и кабинетни изследвания. На малцина е известна широко разпространената тогава практика на специализация на местните музейни кадри (в повечето случаи — учители) в НАМ, където те повишавали своята квалификация и научни познания. По това време археологическите дружества решават (1926) да създадат свой Съюз, но това начинание няма дълготраен успех.

Ако се направи внимателен анализ на състоянието на археологическата дейност, ще се види, че в нея се преплитат влиянията на три изтъкнати и водещи школи в Европа. Макар и заглъхващо, все още силно е влиянието на *руската* дореволюционна наука, характерна с широкообхватност на проблематиката на изследване. За това допринасят значително имигриралите в България учени, като Андрей Грабър, Сергей Покровски, Н. П. Кондаков и др.

По-силно и по-осезателно е въздействието на две други утвърдени школи — *немската* и *френската*. В периода преди Първата световна война и след нея в Герма-

● *Обр. 2. Б. Филов (1943)*

ния получават образование и солидна подготовка редица български археолози, които след това прилагат знанията си в България. На първо място това е Богдан Филов, малко по-късно Кръстьо Миятев, Иван Велков и др. Характерна черта на тази група учени е стриктното, макар и педантично-суховато, придържане към фактологията и извеждането на сигурни и напълно обосновани изводи и заключения. Съществен принос са съвместните разкопки на български и немски археолози на крепостта при с. Садовец, Плевенско (проф. Берзу и д-р Ив. Велков), които се провеждат, а след това резултатите публикуват на високо научно ниво.

Следовниците на френската археологическа школа се отличават с широта и свобода на идеите, които невинаги намират необходимите аргументи, но блестят с оригиналността и неочакваността на своите виждания. Учени като Андрей Протич, Никола Мавродинов и др. основават своите наблюдения предимно на интуицията, която много често ги води до нови и свежи идеи.

Трябва да се подчертае, че наличието на тези две тенденции в българската археологическа наука не пречат на нейното развитие — напротив, съдействуват за увеличаване на интензивността на научните проучвания, за сблъсъка на различни научни методи, което оказва благотворно влияние и е желано от всяка истинска наука.

През разглеждания втори период българските археолози разгръщат широка издателска дейност. От 1920 г. започва да излиза Годишник на НАМ, от 1922 — Известия на БАИ, продължава издаването на Известията на музея във Варна. На техните страници се появяват десетки статии, научни съобщения и студии в областта на праисторията, античността, средновековието, нумизматиката и епиграфиката. Специфична особеност е интензивното обнародване на новооткрити находки — придобити случайно или при археологически разкопки. Ето защо този период може да се определи като *време на количествени натрупвания* на фактически материал и подготовка за следващи по-задълбочени научни обобщения. Разбира се, и през тези години не липсват синтезиращи трудове (Б. Филов, Кр. Миятев, А. Протич, Г. Фехер, Н. Мушмов идр.), но внимателното им проучване показва, че редица въпроси все още не са получили достатъчно солидна фактологична основа.

Крайният резултат от една плодотворна 20-годишна дейност е изследването на много и най-разнообразни паметници — праисторически селищни могили, тракийски надгробни могили, антични крепости, средновековни селища и градове (особено столиците), задълбочено изучаване на нумизматични и епиграфски находки. Трябва обаче да се посочи, че тези проучвания са до голяма степен стихийни, съобразени са с интересите на отделни изследователи, невинаги са обезпечени финансово и материално. Това е основната причина за частичното и повърхностно разкопаване и изследване на редица археологически обекти и, в резултат на това, непълната представа за тях. Втората световна война налага своя отпечатък върху археологическата дейност. Тя заглъхва в продължение на няколко години — почти са преустановени разкопките, престават да излизат периодичните издания, НАМ е затворен, а част от фондовете му — унищожени от въздушните бомбардировки. Независимо от това периодът между двете войни е плодотворен. Това е време за укрепване на археологическата наука, което подготвяше издигането ѝ на по-високо ниво.

След Втората световна война в България настъпват сериозни социалнополитически изменения. Тяхната същност е добре известна и не е необходимо да се изяснява. Трябва да се отбележи обаче, че посочените изменения оказват силно влияние върху състоянието на науката и в частност — на археологическата наука.

Много е трудно да се прави характеристика на полувековния *трети период* от развитието на археологическата наука. От една страна, историческата дистанция за оценка на това твърде динамично време е много кратка, от друга — аз самият съм пряк участник в значителен етап от работата през този период, което без съмнение оказва въздействие на оценките ми. Единственото, в което съм напълно убеден е необходимостта от избягване на крайни оценки, в които да доминират идеологизацията и политизацията, така характерни за изминалите години.

Решителният поврат в археологическата дейност се извършва през 1947—1950 г. Още през 1947 г. автономният Български археологически институт е присъединен със закон към БАН. В общи линии това решение оказва положително влияние. Институтът се включва в по-разгърнатата структура на Академията, пред него се очертават по-добри възможности за научна дейност, перспективи за подобряване на финансовата и материалната поддръжка и пр. Но именно тогава върху археологическата наука, както и върху цялата българска наука, се упражнява силен натиск за „идеологическо преустройство". По решение на УС на БАН във всички академични институти се провеждат дискусии — тази в Археологическия е през февруари 1948 г. и е ръководена от акад. Тодор Павлов. Основни и най-важни изисквания към участвуващите са — заклеймяване на „буржоазната наука", на нейните прояви в областта на археологията, поемане на курс към „интегриране" със съветската наука. В доклада на чл.-кор. Димитър П. Димитров се дава оценка на дотогавашните постижения и на остра критика се подлагат изследванията на Филов, Протич, Фехер, Мавродинов и др. Напълно са отречени изводите за същността на прабългарската култура и въздействието ѝ върху общобългарската култура. Под влияние на общоприетите по това време квалификации техните идеи се обявяват за антиславянски по съдържание и формални от методологична гледна точка.

През ноември същата година БАН обединява АИ и НАМ под наименованието Археологически институт с музей, а на следващата (1950) се провежда сесия, обявена в хода на работата за Първа научна сесия на АИМ. На нея са изнесени няколко доклада, един от които — на Д. П. Димитров — има съществено значение. В него отново се проследяват слабостите от научна гледна точка, но основната задача е да се отрекат постиженията на „буржоазната" наука. След като се обявява, че „в нашата научноизследователска работа владее безидейност" и трябва вече да се постави „край на нашето нископоклонство пред западните авторитети", авторът на доклада поднася на аудиторията своята „самокритика". Трудно е да се четат в стенограмата неговите думи без вълнение, но вълнение, предизвикано от тягостното чувство за самооклеветяване. Той се отказва от всички свои научни постижения, разграничава се от своя учител Филов, обвинява се в услуги на враждебни буржоазни интереси и сътрудничество с немски археолози. Многобройните изказвания по доклада са изпълнени с нападки и взаимни обвинения в буржоазно-националистически уклони (по-възрастните научни сътрудници) или в славословене на съветската археологическа наука (по-младите). Последната се изтъква като единствено положителна. Дори такъв ерудиран учен като Н. Мавродинов възприема безусловно обидната квалификация „типичен представител на колебаещ се учен" и сипе върху главата си незаслужена пепел. Сред изказванията се появяват определения като: „Преди 9 септември в нашата архео-

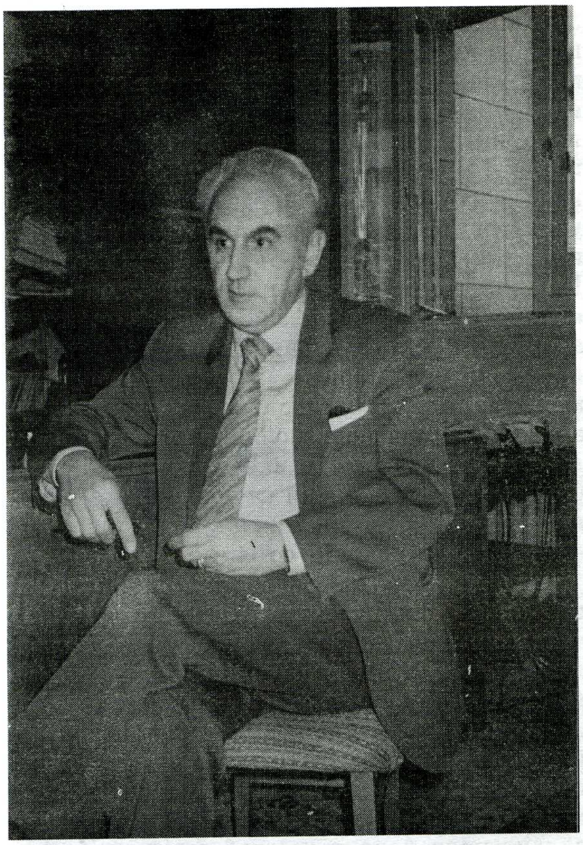

● *Обр. 3. В. Велков (1982)*

логическа наука вилнееше най-див шовинизъм...“ или „Буржоазните учени и расисти... величаят, от една страна, тюркския произход, а от друга страна — царската династия“. В заключителното си слово Т. Павлов посочва, че сесията допринесла за научноидеологическото и организационно преустройство на археологическата наука, за превръщането ѝ в „наука от нов социалистически тип“.

Необходимо е да се направи съществено уточнение. Бедата на българската археологическа наука не беше в създаването на тесни контакти със съветската наука, която беше натрупала богат опит в проучването на различни култури. Бедата беше в едностранчивия подход, при който в науката се изключваше най-важното — противоборството на различни мнения, в загърбването на западната наука и нейното подценяване, отричане и обругаване. Последвалите години показаха вредното въздействие на този ограничен политикоидеологически подход.

Не е възможно детайлно проследяване на дейността през този период. Необходимо е обаче да се очертае концептуалното развитие, разбира се, така както го вижда и разбира авторът. В следвоенния период могат да се разграничат два подпериода. *Първият* от тях обхваща времето от края на 60-те и началото на 70-те години. Характерна черта за това време е мъчителното приспособяване към новите условия. Изтъкнатите учени от довоенния период са стъписани и неориентирани, новите кадри не са добре подготвени за самостоятелна работа. Катедрата по археология към СУ не е на висота и археолозите завършват неподготвени или слабо подготвени. Първите завършили в СССР кандидати на науките не оправдават надеждите, без това да се вменява във вина на съветската археологическа наука. В археологическите среди липсват ярки личности, които да водят по-младите и да формират свои школи. В личностните взаимоотношения все повече започват да се използват научни аргументи (напр. за същността на праисторическите култури, за същността и съотношението на славянския и прабългарския компоненти в българската култура, за съотношението между античната и средновековната култура и пр.). В науката най-сетне през политически, роднински и служебни връзки навлизат неподготвени и бездейни кадри, което оказва негативно влияние и до днес.

Естествено през този етап могат да се посочат значителни успехи, но внимателният анализ показва, че те се дължат не толкова на високата квалификация на учените, колкото на богатите находки от различни епохи в българските земи. Откривани, изследвани и обнародвани, те заемат своето място в научния арсенал на европейската и световната наука. Но това бяха до голяма степен емпирични трудове, в които научното познание не постига височината на големите обобщения. Върху състоянието на археологическите проучвания оказват отрицателно влияние някои теории на съветската археология, които не бяха продиктувани от научни подбуди. Такова беше подценяването на високата праисторическа култура в българските земи и на Балканския полуостров, принизяване на ролята на тракийската култура и изкуство в сравнение със скитската от Южна Русия, игнориране на високите български приноси в общославянската култура за сметка на източните славяни и т.н. За съжаление по обективни и субективни причини българската наука не даде отпор на такива твърдения или той беше съвсем плах. В своите изводи отделни български учени неволно или съзнателно заемаха нихилистични позиции за съдържанието и съдбата на българската култура, отричаха нейната оригиналност в ранните етапи на развитие. Това нагледно се прояви на такъв мащабен форум с международно участие, каквато беше конференцията „Славяните и Средиземноморският свят“ в София (1971). На нея не само не бе даден отговор на редица ненаучни доклади на югославски и румънски учени, но с лека ръка се заявяваше, че Плиска, Преслав и други български градове и крепости са в основата си римски или ранновизантийски.

По-различен характер има следващият *втори* период, който започва в началото на 70-те години. Голяма част от остарелите и безпочвени схващания се преодоляват или се отхвърлят напълно в науката се появяват млади кадри, голяма част от които защищават значителни по съдържание дисертации, в областта на археологическите изследвания започват да се прилагат програми, които, макар и невинаги най-пълни, поставят за решаване кардинални въпроси. В АИМ последваха структурни промени (създаване на Секция по тракийска археология, Интердисциплинарна група, двата филиала в Шумен и Велико Търново), които допринесоха за разширяване и задълбочаване на теренните и теоретични проучвания. Активизира се връзката между Института и музеите в страната, като общата работа беше подчинена на единни задачи и цели. Музейни сътрудници защитиха голям брой кандидатски дисертации и една докторска. Под методическото ръководство на АИМ в цялата страна бе разгърната активна теренна работа, която в интерес на истината, понякога надхвърляше необходимите мащаби и нормални граници. Като несъмнено постижение е укрепването на сп. „Археология“, появата на поредицата „Интердисциплинарни изследвания“, сборниците „Царевград—Търнов“ и „Плиска—Преслав“, издаването на редица монографии, а в последно време редица местни издания (годишници и известия), както и възобновяването на Годишника на националния археологически музей. Може определено да се каже, че археологическите издания получиха добър прием и признание в чужбина, от което международният авторитет на българската археологическа наука силно нарасна. Няма да е преувеличено, ако се изтъкне, че българските археолози са желани и очаквани участници в престижни международни форуми от различно естество.

Ако трябва да се обобщят с няколко изречения проблемите, които стоят днес пред археологическата наука, това е формулиране на ясни концепции и подробни програми за персонални и колективни изследвания, повишаване на научните изисквания към археолозите и написването на очакваните обобщаващи трудове на високо научно ниво. Такива са, мисля, основните задачи пред новото ръководство на Института, което по своя характер и същност е ръководство на археологическата наука в национален мащаб.

Рафаил Попов и праисторическата наука

КЪНЧО КЪНЕВ

Р. Попов е първоучителят по праистория и един от създателите на музейното дело в България. Той остана в науката като водещ археолог, палеонтолог, спелеолог и изявен популяризатор на научните открития[1]. Роден е през 1876 г. във В. Търново. Завършва естествени науки в София и специализира праистория и палеонтология в Берлин. Р. Попов е един от основателите на Археологическото дружество, Археологическия институт и Археологическия музей в Шумен. Той е дописен член на БАН и на още четири задгранични археологически института. Чете лекции по праистория и палеонтология като частен доцент в Софийския университет. Проучва пещерите Моровица, Темната дупка, Миризливка и тези около В. Търново. Провежда разкопки в Мадара, Коджадермен и Салманово. Р. Попов умира на 14 август 1940 г., като оставя 65 строго научни и проницателни труда, които по структура и съдържание са много близки до съвременните. Те са често търсени, използвани и цитирани от широк кръг читатели. В досегашните оценки за научното наследство на Р. Попов на преден план беше поставян

● *Обр. 1. Г. Кацаров и Р. Попов (1914)*

обемът на теренните и кабинетните изследвания, без да се засяга интелектуалният заряд, евристичното в тях и високото научно-интерпретационно ниво[2]. Трябва да се подчертае, че научното му наследство е много съдържателно, строго и тясно и високо специализирано, поради което се възприема нееднозначно. За едни читатели Р. Попов е скучен и неразбран, други продължават със закъснение да го преоткриват, а съвременната научна практика за кой ли път ни връща към наследството му.

С голяма вещина и прецизност е представена геологическата и стратиграфската ситуация на проучените от Р. Попов обекти. Придобитият археологически материал се интерпретира комплексно с методите на природоматематическите науки в субстанционен, морфометрически и функционален аспект. Впечатляващи са остеологическите проучвания. Те съдържат точни и верни анатомически определения на целия фаунистичен материал и обилна морфометрично табулирана информация. Така например резултатите от палеозоологическите проучвания на кости от Мадара са представени в 52 таблици[3]. Чрез 9 измерения е направено математическо описание на човешките черепи, с което се слага началото на българската краниометрия. По съответните формули е установена зъбната система на редица месоядни животни. По този начин възниква науката за зъбите (одонтографията) в България[4]. Остеологическите проучвания на Р. Попов са силно математизирани с повишена достоверност и са в пълен унисон със съвременните.

Във всички публикации се срещат подробни макроскопски описания на глината, от която са изработени праисторическите съдове. Р. Попов разделя керамиката на тънко- и дебелостенна, с което загатва за зависимостта между обемност на съдовете и дебелината на стените, върху която едва сега се замисляме. При описание и илюстриране на съдовете са използвани разрези, профили, геометрични понятия, без да се прилагат оприличаващи форми. Съотношението между височината на съда и максималния диаметър на устието или тялото е основният принцип за класификацията на съдовете, при която се съблюдава дебелината на стените и следната морфологическа структура: устие, шия, гърло, тяло (търбух) и дъно. И отново значителна част от информацията за керамиката има морфометричен характер представена в таблици. Към всичко това ние днес се стремим, но този подход невсякога и на всички се удава. С това обаче не се изчерпват научните достойнства на трудовете му. Р. Попов търси най-често срещаните форми и украси на глинените съдове. Интересува се от йерархическия порядък на използуваните форми и орнаменти, т.е. от честотната повторяемост на цифровопроцентните им съотношения. Всъщност това са някои от нашите най-актуални проблеми днес при изследване на керамиката.

При проучването на работния инвентар Р. Попов се е изявил в най-добра светлина. Така например за каменните артефакти той дава макроскопски описания и търси кариерния им източник; за костно-роговите — анатомическо определение; а за кремъчните — чрез сполучливо изразената широка обагреност, биогенните реликти и структурно-текстурните описания се загатва за примесите, геохимизма, възрастта и минералния им състав[5]. В основата на проучването на артефактите Р. Попов поставя морфометриката. Ето защо той търси общото и различното в профилите и сеченията и по този начин загатва за видовете, типовете и подтиповете оръдия[6]. Търсят се осреднените стойности на редица параметри, както и на съотношението помежду им, т.е. изчисляват се релативните им стойности. За някои оръдия например върхове за стрели и копия се проследява повторяемостта им[7]. Очевидно е, че Р. Попов е пред прага на математическото описание (моделиране) на праисторическите артефакти. Той е само на крачка от прилагания от нас дисперсионен анализ. Тази математизираност, съдържаща много важни догадки и досега в много случаи е неразбрана. Функциологията на праисторическия инструментариум се определя с морфологически критерии, като се съблюдават и векторните величини, каквито представляват месторазположението и наклонът на дупките при провъртяните артефакти[8]. По тази причина допуснатите от Р. Попов грешки са незначителни при функционалните му определения[9].

От изложеното дотук можем да направим следните изводи:

1. Р. Попов възприема праисторията като природоматематическа дисциплина с историческа насоченост, а това му подсигурява стабилни научни позиции. Изследователският процес потвърди изискването за по-висока профилирана природоматематическа подготовка на бъдещите праисторици.

2. Р. Попов подлага на комплексни проучвания целия археологически материал, при което разкрива умело структурата, съдържанието му, идентифицира субстанциите и извлича от него максимална, за тогавашните условия, научна информация.

3. Морфометричният подход и засилената математизираност на изследванията осигуряват завишена достоверност, високо интерпретационно ниво, споменатата евристичност, а така също и онази непреходност, от една страна, а от друга — известна скучност и непонятност, за онези, които не ги разбират.

Научният подход, заветите и цялото научно наследство на Р. Попов звучат твърде актуално днес, в края на XX в. Историята на науката поднася интересни уроци и ние трябва да се поучим от тях.

---

[1] Г. Кацаров. Р. Попов. — Летопис на Българската академия на науките, 24, 1940/41, с. 179.

[2] Пак там, с. 181; Кр. Миятев. Р. Попов. — Училищен преглед, 33, 1940, 904—905; Д. Драганов. Р. Попов. — Известия на Българското географско дружество, 7, 1939, 143—244; Ив. Буреш. Р. Попов. — Годишник на Народния археологически музей в София, 1972, 7, 258—260; Ат. Стефанов. Р. Попов — геологически изследовател на българските пещери. — Известия на Българското пещерно дружество, 1940, 2, 34—39.

[3] Р. Попов. Мадара. — Разкопки и проучвания, I, 1934, 19—49.

[4] Пак там, с. 20 сл.; Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. — Известия на Българското археологическо дружество, 1912/13, 3, с. 271.

[5] Р. Попов. Могилата Деве-Барган. — ГНАМ, 4, 1922—1925, с. 80; Мадара, с. 60; Разкопки в пещерата..., с. 271; Материали за проучване на селището „Под града“ при Мадара. — Известия на Българското археологическо дружество, 1912, 3, с. 96; Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. С., 1925, с. 10.

[6] Р. Попов. Предисторическата Денева Могила при с. Салманово. — Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1914, с. 201; Могилата Деве-Барган..., 76—79.

[7] Р. Попов. Материали за проучване ..., 95—96; Материали за предисторията на Мадара — Мадара, Разкопки и проучвания, 1, 1934, 53—55, табл. 54—55.

[8] Р. Попов. Предисторическата..., с. 203; Могилата Деве-Барган..., с. 84.

[9] Р. Попов. Материали и проучвания ..., с. 94.

Николай Джамбазов и палеолитните проучвания в България

СВОБОДА СИРАКОВА

Със смъртта на Рафаил Попов, един от нашите големи праисторици, в българската археология настъпва десетгодишно прекъсване на палеолитните изследвания. Възстановяването и развитието на този важен дял от археологията след Втората световна война дължим на Николай Джамбазов. Завършил естествени науки в Софийския университет, през 1949 г. той постъпва в Археологическия институт на БАН като асистент. Както и при предшественика му Рафаил Попов, солидната подготовка в областта на геологията и палеонтологията определя широк кръг от интереси. Това е основата на интердисциплинарния подход в проучванията на Николай Джамбазов, метод, който в съвременната археология, особено на по-древните периоди, има основно значение.

В продължение на тридесет години Николай Джамбазов се посвещава всеотдайно на изследването на старокаменната епоха в българските земи. Изследванията му се съсредоточават главно в проучване на пещерните седименти, което довежда до откриване на повече от тридесет палеолитни находища, като Ловешките пещери, пещерата Пещ, Деветашката, Моровица, пещерите Самуилица I и II, Очилата, Орлова чука, Бачо Киро, Парника и др. Може да се каже, че почти няма пещера с археологическо значение в България, която да не е била проучена, описана, или поне регистрирана от Николай Джамбазов. Трябва да се отбележи, че Джамбазов дълги години е единственият специалист в своята област, в която все още няма изградена терминология на български език, а още по-малко хронология на културното развитие. И именно тук е неговата заслуга, защото въпреки липсата на сътрудници и опоненти той прави първия сполучлив опит за синтез на хронологията на палеолитните култури у нас, който публикува в статията „Нови данни за палеолита в България“ още през 1958 г.

Значителен принос в праисторическата ни наука представляват публикациите му, свързани с изследванията на пещерите Деветашката и Самуилица I и II. В тях се решават редица въпроси, свързани с хронологията и типологията на тези ансамбли и се определя мястото им в праисторията на Балканите и Югоизточна Европа.

Освен пещерните находища Николай Джамбазов проучва и льосовите наслаги по долините на Осъм и Дунав. Един от неговите най-значителни приноси в областта на праисторията е откриването на Муселиевското находище, където за първи път на Балканите, а и в Европа се разкрива уникална работилница за производство на листовидни върхове, отнесени към периода на средния и началото на късния палеолит. Тези изключителни находки той обобщава в серия от статии през 60-те и 70-те години.

Ако се анализира по-внимателно теренната дейност на Николай Джамбазов, ще се установи ясно изразена и последователна регионална стратегия. Акцентът пада върху три района:

1. Карстовите форми на Предбалкана и особено в района на Искърския пролом.
2. Льосовите наслаги в долните течения на дунавските притоци и особено долината на р. Осъм.
3. Литоралната зона на Българското Черноморие и особено района на Варна и Побитите камъни. Към тях би следвало да се добави и дейността му в района на Родопите, която е по-ограничена, но в никакъв случай поради липса на интерес, а от други обстоятелства.

Тази стратегия е безспорен резултат на проникновението на Джамбазов за спецификата на Балканите, характеризиращи се със силна зонално-екологична диференциация. Въпреки че това прозрение не бе формулирано и теоретично развито, по емпиричен път достатъчно точно бяха обособени основните за страната зони в съвременно и палеоекологично отношение. Тази схема е в основата на съвременната научна програма за изграждане на ключови секвенции — палеоекологически и хронологически репери за началото на човешката култура на Балканите и за значението на района в контактите между Африка, Близкия Изток и Европа.

Като изследовател с интердисциплинна насоченост, Николай Джамбазов има и друга заслуга. Той е първият български археолог, който разбира значението на суровинните източници в развитието на праисторическите технологии. Създавайки действително научен интерес към тази област, той инспирира възникването и развитието на петроархеологията в България.

Интерпретациите на Джамбазов на културно-историческия процес се характеризират с пестеливост и подчертана въздържаност. Като се има предвид все още недостатъчната фактологическа база, а също и условията за развитие на обществено-историческите науки през 50-те и 60-те години, може би тази въздържаност произтича от една научна добросъвестност, характерна и за други учени от този период.

Със своето научно дело Николай Джамбазов създаде солидна основа за по-нататъшното развитие на палеолитните проучвания у нас. Резултатите от неговите изследвания, публикувани на български и чужди езици и представяни на авторитетни международни форуми, се следяха с интерес у нас и в чужбина.

Джамбазов беше не само теренен и кабинетен изследвач, но и добър популяризатор на праисторията, автор на многобройни статии в научнопопулярни издания и всекидневния печат. Неговата изследователска дейност допринесе изключително много за обогатяване на палеолитните фондове в Националния археологически музей и поставиха начало на такива сбирки в редица музеи от страната. Николай Джамбазов беше всепризнат и утвърден специалист в областта на палеолита. Несъмнено той беше ученият, който даваше насоките и облика на палеолитните изследвания у нас в периода между 50-те и 80-те години на нашия век. Дейността му е пример за скромен, но плодотворен професионален живот, който оставя трайна следа в българската археология и наука изобщо.

Проф. Г. И. Георгиев — размисли за учителя

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Ако беше между нас, проф. Георги И. Георгиев щеше да бъде на 77 години. Почина през януари 1988 г. На пишещата му машина остана недовършена статията за каталога на голямата българска праисторическа изложба в Саарбрюкен, Германия. Преди нея беше публикувал вече в български и чужди издания около 60 научни изследвания, изложени в статии и студии. Научната му продукция е сравнително скромна по обем, но за сметка на това неговите изследвания остават актуални, защото отразяват безпристрастно почти винаги точните му теренни наблюдения и констатации. Неговата честност към науката, подплатена с безспорната му научна компетентност, правят научното му наследство актуално и ползваемо днес и в бъдещето. Административната и научно-организационната му заетост, както и многобройните спасителни разкопки не му позволиха да подготви окончателни публикации върху проучените от него селища и селищни могили, включително и върху делото на неговия живот — Караново. Той успя да подготви обаче едно поколение от специалисти, които според възможностите си развиват науката, чиито действителни основи в България постави проф. Г. И. Георгиев.

Пътят му към голямата наука е предопределен със спечелването на конкурс за държавна стипендия, което му дава възможност да специализира праисторическа археология във Виенския университет (1941—1944) при един от най-добрите специалисти — праисторици на немскоезичния свят — проф. О. Менгин. Поради спецификата на следвоенния период в България и заради негативното отношение на марксистката историография към някои от тезите на Менгин проф. Георгиев избягваше да говори за научните си занимания във Виена. Въпреки това обективността изисква да подчертая, че този период в живота му се е оказал решителен за изграждането му като специалист от европейска величина.

През 1945 г. Г. И. Георгиев е назначен в Археологическия музей — София (по-късно Археологически институт с музей на БАН).

● *Обр. 1. Г. И. Георгиев*

В него работи като асистент и научен сътрудник, от 1961 г. е старши научен сътрудник, а от 1974 г. — професор по праистория (първият професор по тази научна дисциплина в България). Бил е научен секретар на института, а от 1965 до 1982 г. — ръководител на Секцията за праистория. Четеше курсове лекции по праистория на българските земи в Софийския, Великотърновския и Залцбургския университет. Отделни лекции е чел в много европейски градове. Подготви половин дузина аспиранти. Беше член на Италианския институт за пра- и протоистория (Флоренция).

Г. И. Георгиев ръководи археологически разкопки на редица праисторически обекти в Североизточна и Западна България, но основните му научни интереси бяха насочени към неолита и халколита на Тракия. Между проучваните от него селища трябва да спомена широкомащабните за времето си разкопки на Караново (съвместно с В. Миков) и изцяло проучените селищни могили Азмашка, Казанлък и Чавдар. Още с първите си разкопки Георгиев изработва и прилага подходяща методика за проучване на многобройни праисторически обекти и особено за разкриване на останки от жилища. Поради големия интерес към тази методика е канен като консултант на праисторически обекти в чужбина, а и чужди археолози са гостували на негови разкопки в България.

Влизането на Г. И. Георгиев в голямата наука става през есента на 1959 г. на симпозиума „Европа в края на каменната епоха“, който се състоя в Чехословакия. Както свидетелства председателят на заседанието проф. Н. Я. Мерперт, докладът на Г. И. Георгиев направил огромно впечатление на аудиторията, състояща се от елита на световната праисторическа наука. Това бил най-дългият доклад на симпозиума, регламентът бил превишен два-три пъти, но никой в залата не протестирал — всички били заслепени от блясъка на карановските находки, от пределно ясната систематизация и периодизация на материалната култура, от вътрешната логика на представеното изследване. Докладът на почти неизвестния дотогава археолог подсказвал ерудицията на автора си и обърнал внимание на всички специалисти, че без проучванията в България не може да се мисли за никакво сериозно изследване на праисторията на Югоизточна Европа. С този доклад, смята Н. Я. Мерперт, българската праистория излезе триумфално на сцената на европейската праисторическа наука.

С публикуването на разширения вариант на доклада, както и с многобройните си други статии и доклади на международни симпозиуми, Г. И. Георгиев доизгради и утвърди Карановата хронологическа система като един от реперите за Югоизточна Европа. Минималните промени, които напоследък се налагат в тази система, не се дължат на грешки или недоглеждания на Георгиев, а на липсата на напластявания от някои периоди на неолита и халколита в проучените по негово време праисторически обекти в Тракия. Високо трябва да бъде оценен фактът, че в последните години от своя живот проф. Георгиев заедно с проф. Щефан Хилер от Залцбургския университет започна допълнителни разкопки в Караново — той беше напълно сигурен в направените от него 30 години по-рано наблюдения върху стратиграфията и периодизацията на тази селищна могила, не смяташе, че рискува репутацията си; като истински учен искаше събирането на нова информация чрез прилагането на нови най-съвременни методи на проучване, чрез които да бъдат разширени представите за Караново, да бъде утвърдено мястото му в европейската праистория.

Като ръководител на Секцията за праистория проф. Георгиев следеше отблизо и се интересуваше в детайли от резултатите на провежданите в цялата страна разкопки на праисторически обекти. Той поддържаше тесни контакти с всички археолози-праисторици от музеите, посещаваше разкопките им, напътстваше ги с указания върху методиката, осветляваше ги по новите публикации в чужбина. Едва ли има някой специалист по праистория в България, който да не е получавал за ползване редки чужди книги от богатата лична библиотека на проф. Георгиев. Едновременно с това той беше взискателен към работата на своите колеги и сътрудници, настояваше техните публикации да бъдат освободени от излишна сензационност, внимателно редактираше статии, дипломни работи и дисертации. Безспорен ерудит по праистория на Югоизточна Европа, проф. Георгиев има заслуга за научното израстване на редица български археолози-праисторици, чиито разработки са получили международна известност. Трудовете на Георгиев бяха и остават между най-ценните у нас и в чужбина публикации върху неолита и халколита на българските земи.

Димитър П. Димитров и проучванията на тракийските селища

АНЕЛИЯ БОЖКОВА

Роден на 19 март 1908 г. Димитър Петров Димитров завършва специалност класическа филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1931 г. и специализира в Берлин и Фрайбург от 1936 до 1938 г. Преминал през всички степени на академичната и университетска йерархия от асистент (1939—1941) до академик (1967), оглавявал Археологическия институт и музей (1963—1970) и Катедрата по археология в Софийския университет (1946—1970), главен редактор на списание „Археология“ (1959—1970), академик Димитров завеща на българската наука примера за блестящ преподавател, всеотдаен изследовател и отличен познавач на античната древност. Неговите книги, статии и студии са в широк кръг от области на тракийската и римската култура. С огромна значимост и нови приносни виждания са изследванията на академик Димитров върху културата в Тракия през ранножелязната епоха („Троя VIIб 2 и балканските тракийски и мизийски племена“ — Археология, 1968) и върху античната гробна живопис в Тракия („За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък“ — Археология, 1966; „Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра“ — Археология, 1961). Една поредица от студии обобщава неговия траен интерес и перфектни познания върху надгробните паметници от различни области на балканските римски провинции („Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония“ — ИБАИ, 1939; „Медальонът като надгробен паметник в долината на Средна Струма през римската епоха“ — МПр, 1940; „Надгробните плочи от римско време в Северна България“, 1942; „Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония“ — ГСУ ИФФ, 1942/43). Многобройни са още неговите публикации на отделни гробни находки, скулптурни, релефни и епиграфски паметници, статии и студии върху историята и културата на Августа Траяна и други градове в римска Тракия.

Като ръководител на разкопки академик Димитров е имал щастието, но и огромната отговорност да проучи в кратки срокове (1948—1954) единствения цялостно разкопан засега тракийски селищен обект — Севтополис. Мащабите на този труд и изключителните резултати на проучванията с право могат да бъдат квалифицирани като начало на нов етап в един пренебрегван дотогава съществен дял от тракийската археология — този на селищните изследвания. Макар и обзорни, статиите, които академик Димитров успява да публикува преди преждевременната си кончина, съдържат най-важните и съществени обобщения на резултатите от разкопките на столицата на одриския владетел Севт III („За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха“ — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958; „Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис“ — Археология, 1960; „Seuthopolis“ — Antiquity, 1961; „The Thracian City of Seuthopolis“ — BAR Suppl. 38, 1978 — съвместно с М. Чичикова). На акедемик Димитров се падна и правото пръв да анализира някои от историческите свидетелства в прочутия Севтополски надпис („Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха IV — III в.“ — Археологически открития в България, 1957; „Севтополь — фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района“ — СА, 1957 и др.).

Четиридесет години след разкопките на Севтополис проблемите на селищното строителство и неговите архитектурни и културни елементи привличат все потрайно интереса на учените и провокират проучванията на десетки обекти. Независимо от усилията на голям брой теренни изследвачи обаче, резултатите все още могат да бъдат определени като фрагментарни и недостатъчни. Субективни и обективни обстоятелства, отсъствието на средства или научна мотивировка, както и лошата съхраненост на културните пластове от I хил. пр. н. е. под по-късни, най-често средновековни културни останки, предопределиха частичния характер на информацията за редица тракийски селища. Сред тях без стремеж за изчерпателност бих споменала селищата при Ловешката, Шуменската и Мезешката крепост, при крепостта Ряховец, на хълма Царевец и др.

За щастие в последните години паралелно с планомерните разкопки на Кабиле се наложиха тенденции и стремеж към поцялостни и последователни разкопки на значими селищни обекти. За няколко сезона станахме свидетели на изключителни резултати в областта на градоустройството, архитектурата, бита и занаятчийството на поселенията при Ветрен (Пистирос), при Васил Левски (Карловско), в резервата „Сборяново“ (Исперихско). С приноси в тракийската селищна археология са и разкопките на Пернишката крепост, на селища в Бургаско, в района на Аполония и Мандренското езеро, при Кралево (Търговищко), при Симеоновград и в античния Филипопол.

В своята цялост десетилетните проучвания на тракийски селищни обекти разкриха огромно многообразие в местоположението, в размерите, във фортификационната система, в архитектурата и, разбира се, във функционалната идентичност на отделните поселения. Първите опити за обобщен анализ на проблемите на тракийския поселищен живот също бяха импулсирани от откриването на Севтополис, а по-късно бяха разширени и чрез резултатите от проучванията на Кабиле и други селища. Макар и контурите на една съвременна класификационна схема на селищните типове да са все още незавършени, а в нея безспорно ще намерят място центровете на политическа власт от градски тип (Севтополис, Кабиле, Сборяново, Васил Левски (?)), селищата с преимуществено търговски функции (Пистирос, Дебелт, Симеоновград (?), селища със средищен характер, но с неясни основни функции (Царевец, Мезек и др.), както и много други видове поселения с по-нисък ранг и ограничени размери.

Съществен елемент на тракийското селищно строителство е укрепителната система, в изграждането на която са засвидетелствани различни технологични принципи. Познати са както градежите от квадри в правилни редове (Пистирос, Васил Левски), така и от необработени или грубо обработени камъни в неправилни редове (Сборяново). Крепостните съоръжения са били изцяло от камък или с ниска каменна основа и стени от кирпич (Севтополис). Кули, бастиони и потерни са открити при Севтополис, Кабиле, Пистирос, Филипополис. В някои случаи е документирано и подсилване на крепостните стени с външен ров (Кралево). Единствено за Севтополис има по-цялостна представа за общия градоустройствен план на селището. От Севтополис произлизат и най-ясно запазените планове на жилищни сгради от пастаден и перистилен тип. Следи от помещения и жилища с глинобитна конструкция (кирпич) са открити и в други селища; сгради с каменни основи са известни от Пистирос, Васил Левски, Кабиле и др. Употребата на тухли в жилищното строителство е засвидетелствана засега само в селището при Васил Левски. Керемидени покриви познаваме от Кабиле, Севтополис, Васил Левски, Пистирос, Сборяново, Мезек и др. Елементи на водоснабдяване (кладенци) и канализация са проучени в Севтополис и Пистирос. В много случаи са налице следи от занаятчийска дейност в чертите на селището (Пистирос, Сборяново, Васил Левски).

Независимо от изброените открития пред тракийската селищна археология продължават да стоят много неразрешени проблеми. С изключение на Севтополис все още отсъстват данни за градоустройствените планове на селищата и за архитектурата на жилищните, култовите и представителните сгради. Открит остава въпросът за облика на тракийското село. Необходими са нови изследвания и резултати и за конкретизацията на селищната типология, на нейната еволюция в хронологически план, за организацията на селищната структура в териториален аспект. Тези и други задачи предопределят същественото място на селищните проучвания в перспективните планове на тракийската археология.

Бележити изследователи на античната археология в България — творчески биографии

ХРИСТО ПРЕШЛЕНОВ

Проучването на материалната и духовната култура в тракийските земи през римската и късноантичната епоха заема съществен дял в цялостното изследване на класическата древност в Република България. То е дело на много български и чуждестранни историци и археолози. Интересът към древната история на българските земи и полагането на основите на музейното дело, историята и археологията бележи своето начало в първите години след Освобождението на България. Това се дължи на усилията на значителния брой чешки интелектуалци, които подпомагат духовното изграждане на нова България. Сред тях са Вацлав Добруски и Карел Шкорпил.

Вацлав Дубруски е роден през 1858 г. в гр. Херманов Местец. След завършването на факултета по философия в Прага през 1883 г. той заминава за Пловдив като училищен преподавател. Три години по-късно се установява в София, където в продължение на две десетилетия чете лекции като частен доцент в Софийския университет по гръцка и римска археология, епиграфика и нумизматика. След 1.I.1893 г., когато се основава Народният археологически музей, Добруски става негов пръв директор, допринасяйки много за организацията на музея, обогатяването му с археологически паметници и издаването на Археологическите известия на Народния музей от 1907 г. През първото десетилетие на XX в. той провежда археологически разкопки в Улпия Ескус, където през 1904/5 г. в северната част на форума попада на останки от храма на Юпитер Оптимус Максимус. През 1903, 1906 г. проучва Асклепиона в Глава Панега, а през 1906 — 1909 г. работи на Агората на Никополис ад Иструм, където продължава разкопките на френския епиграф Жорж Сьор от 1900 г.

Другият чешки учен *Карел Шкорпил* е

роден през 1859 г. в гр. Високо Мито. След завършването на Пражкия университет през 1882 г. учителствува в Пловдив, а по-късно и в Сливен, Русе, Велико Търново и Варна, където остава до смъртта си през 1944 г. През 1901 г. той основава Варненското археологическо дружество, а пет години по-късно и местния музей, чийто директор е до края на живота си. От 1918 г. е редовен член на БАН, на Чешката академия на науките и на Руския археологически институт в Истанбул.

Забележителен и до днес остава приносът на К. Шкорпил по изготвяне на археологическата карта на България. Малко са районите, непосетени от него, за които не разполагаме с негови публикации, подробни описания и документация за по-известните археологически обекти в тях. Добросъвестността му е изключителна, грешките в документацията му са рядкост. За много от тези обекти, претърпели впоследствие нови разрушения, сведенията му са особено ценни, тъй като съдържат информация за безвъзвратно загубени за науката техни части и останки.

Интересът на К. Шкорпил към античните и късноантичните обекти в България не се изчерпва само с теренни обхождания и публикуване на резултатите от тях. Съществено място в научната му дейност заемат специалните проучвания, включително чрез археологически разкопки, на някои от най-значимите антични и късноантични центрове на територията на днешна Североизточна България — Дионисопол, Марцианопол, Акре и особено Одесос.

Наред с публикациите си за отделни селищни центрове К. Шкорпил разработва и някои общи проблеми на античната и късноантичната култура в днешните български земи, като култа към тракийския конник и оброчните релефи с неговото изображение, развитието на античната пътна мрежа и отбранителните съоръжения на Балканите и др. Голям относителен дял в публикационната му дейност има обнародването на епиграфски паметници, повечето с античен произход.

К. Шкорпил има заслуги и за популяризирането на по-важните археологически открития у нас до 40-те години на XX в. чрез множество съобщения в неспециализирания печат.

Друга забележителна фигура в българската археологическа наука през първата половина на XX в. е академик *Г. Кацаров*, роден през 1874 г. в Копривщица. През 1899 г. той защитава докторат в Лайпцигския университет на тема „За устройството на Фокидския съюз“. Оттук нататък в своята научна дейност той отстоява достигането на съвременното му европейско равнище в преподаването по история в българските висши учебни заведения, институционализирането на археологическата ни наука, популяризирането и опазването на паметниците на културата в България. Свидетелство за това е професионалната му кариера и неговите научни приноси — през 1904 — 1907 г. е извънреден професор по стара история и археология, през 1910 — 1943 г. е редовен професор в Софийския университет, от 1909 г. е действителен член на Българското книжовно дружество. От 1908 до 1920 г. е председател на Софийското археологическо дружество, съучредител е на Българския археологически институт в София, като през 1928 — 1929 г. е негов директор. През същата година е ректор на Софийския университет. Той е и сред организаторите на Известията на българското археологическо дружество.

Голям е приносът на Г. Кацаров в издаването на гръцката и римската история и особено на тракийската история, култура, религия и география. Тази дейност той започва, когато познанията за траките у нас са все още ограничени. Той се занимава с издирване, превеждане и интерпретация на гръцките и латинските извори за историята на българските земи. Г. Кацаров за пръв път у нас обръща внимание на разпространението на източните култове в Мизия и Тракия, на синкретизма между малоазийските и гръко-римските божества. Написва статии за тракийските божества Бендида, Залмоксис, Делоптес и Збелсурд, но най-значим остава трудът му, по същество корпус на паметниците на Тракийския конник, издаден през 1938 г. в поредицата „Панонски дисертации“.

Изявен възпитаник на немскоезичната археологическа школа е и д-р *Иван Велков*, роден през 1891 г. в с. Байлово, Софийско. След като в навечерието на Първата световна война получава диплома по археология във Виенския университет, в продължение на почти две десетилетия той е уредник в Народния археологически музей, а от 1938 до 1944 г. е негов директор.

Разностранната научноизследователска и популяризаторска дейност на Ив. Велков намира изява и в ред публикации, посветени на открити от него археологически паметници и отделни находки и в научни съобщения и обобщения за известни вече на науката паметници. В областта на римската археология неговите интереси са насочени към поселищното развитие, пътната мрежа, религията и погребалните обичаи. В „Стари римски пътища и селища в днешните

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

● *Обр. 1. Г. Кацаров, М. Ростовцев*

български земи“ (1929) той дава подробно описание на главния римски път Сингидунум — Наисус — Сердика — Филипопол — Хадрианопол — Константинопол и проследява всички селища и пътни станции по протежението му, както и второстепенните пътни отсечки. В „Римските водопроводи“ (1940) той описва водопроводните системи в някои римски градове, включително и в Никополис ад Иструм, Ескус, Сердика и други мизийски и тракийски центрове.

В отделни научни съобщения Ив. Велков обнародва и/или коментира една военна диплома от времето на император Домициан от с. Мухово, Ихтиманско, реплика на статуята на почиващия сатир от с. Рибен, Плевенско, релефа с изображение на цирковки игри от Сердика.

В резултат от теренните му проучвания остават известни за науката римската вила при гара Искър, късноримската вила при с. Орландовци, Софийско, надгробните могили при Брезово от I в. сл. Хр., погребения с колесници от с. Брестовица, Пловдивско, от с. Димитриево, Свиленградско, от Кула Касапли, Пазарджишко, от Свиленград и от Малка Верея, Старозагорско, две християнски гробници от ул. „Бенковски“ в София и двукорабната базилика при с. Каменица, Пирдопско. Ив. Велков участва в българо-германските археологически разкопки при с. Садовец, Плевенско.

Със своето научно творчество, ерудиция и познания проф. *Б. Филов* се нарежда сред най-изтъкнатите представители на българската археологическа наука. Роден е през 1883 г. в Стара Загора. След завършването на класическия отдел на Първа мъжка гимназия в София през 1901 г. заминава за Германия, където в университета на Фрайбург защитава докторат на тема „Легионите в провинция Мизия от Август до Диоклециан“. Този труд е отпечатан през 1906 г. в авторитетното немско списание „Клио“ и получава положителни отзиви в европейската специализирана периодика. През 1959 г. това изследване е преиздадено във Фрайбург. Б. Филов борави безупречно с епиграфските паметници, в които е отразена военната история и дислокацията на римски легиони в Мизия през Принципата, техните военни операции по лимеса, участието им в гражданските войни. През 1906 г. той издава в Известията на българското историческо дружество още един труд с военна тематика „Помощните войски в Мизия“.

През 1909 г. Б. Филов е назначен за уредник на старовековния и нумизматичен отдел в Народния музей — София, а година по-късно става първият българин директор на този музей, длъжност, която заема десет

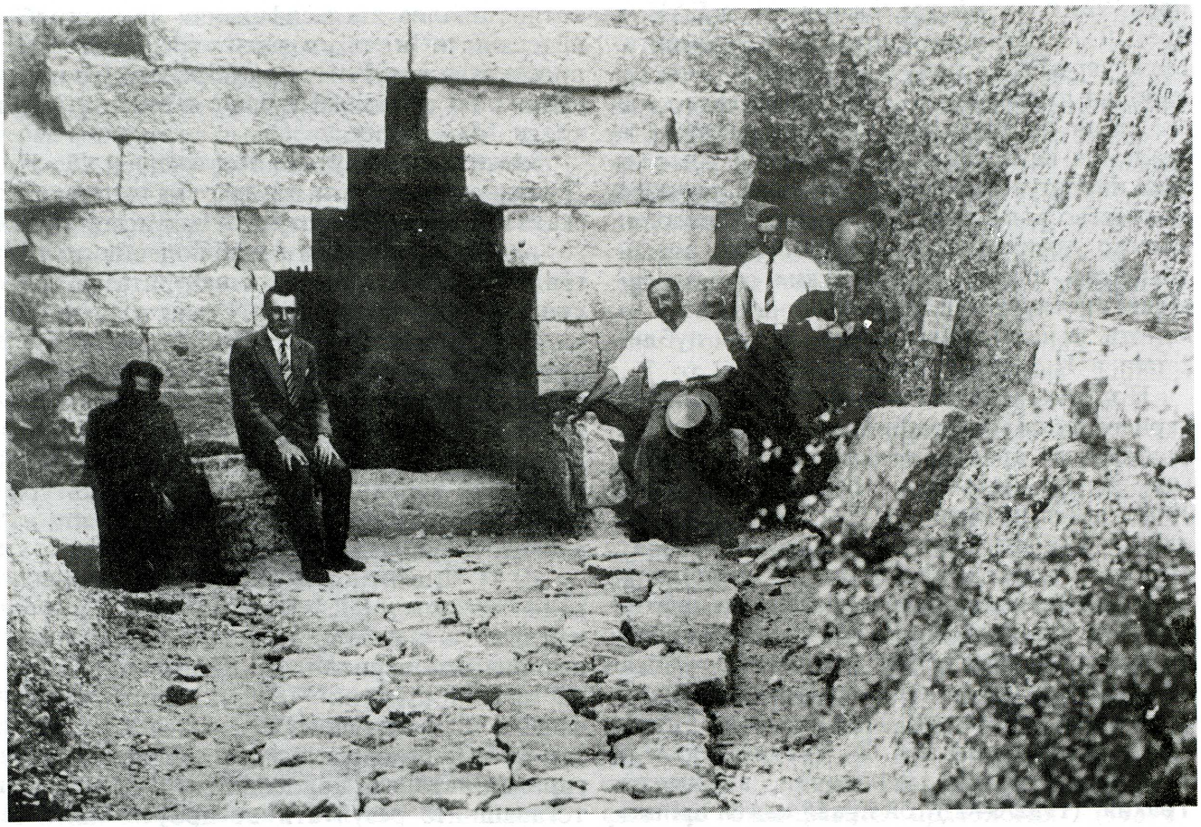

● *Обр. 2. Б. Филов пред входа на гробницата в Мезек*

години. По това време той е най-подготвеният български археолог, проявява забележително усърдие в издирването на нови паметници, многократно обикаля страната и се стреми лично да посещава провежданите археологически разкопки. Продължава да обнародва и обобщаващи изследвания. Голямата му студия „Римското владичество на Долния Дунав“ е последвана от „Археологически паралели“ (1910). Тя остава и днес образец за стилов анализ — популярен метод в трудовете на европейските антични археолози по онова време, съсредоточаващи вниманието си предимно върху старогръцкото изкуство. Сега Б. Филов е един от учените, които обръщат внимание и върху т. нар. „провинциално изкуство“. Неговата цел, както той отбелязва, е да се разкрие „как гръцкото изкуство у нас влияе върху местното и как то самото е изложено на въздействие от страна на домашното изкуство, та по такъв начин са произлезли нови по форма и съдържание творби“. От друга страна, той доказва, че през римската епоха за подражания в Мизия и Тракия най-популярна е класическата школа на Праксител и Лизип. Студията „Археологически паралели“ е и хабилитационен труд на Б. Филов. Ценен принос са и монографиите му за църквите „Св. Георги“ и „Св. София“.

През 1914 г. той става частен хоноруван доцент по история и археология на класическите народи към катедрата по древна история и археология на Историко-филологическия факултет на Софийския университет, а от 1920 г. е извънреден професор и ръководител на новообразуваната катедра по археология и история на изкуството. През 1924 — 1925 г. е декан на този факултет, а през учебната 1931 — 1932 г. е ректор на Университета. Почти две десетилетия той води лекционни курсове, поважните от които са Увод в археологията, История на старогръцкото изкуство, История на елинистическото изкуство, Антично изкуство в България, Римски оброчни релефи от България.

През 1921 г. Б. Филов е в основата на създаването на Българския археологически институт, изграден по примера на подобни германски институти. В ръководството влизат В. Златарски, Д. Дечев, Г. Кацаров, но фактически ръководител е Б. Филов. С негови усилия БАИ се превръща в ръководен център на археологическите проучвания в България. Начело на института той остава почти двадесет години. Към 1938 г., когато навлиза в политическия живот, научните му публикации са над 220, като основните му приноси са в областта на античната археология. Признание за това е избирането му през 1929 г. за действителен член на БАН, а през 1937 г. и за председател на Академията. Междувременно получава и много международни признания — сенатор на Немската академия в Мюнхен, член на Пруската академия на науките в Берлин, на Славянския институт в Прага, на Нумизматичното дружество във Виена, на Гръцкото археологическо дружество, на Австрийския археологически институт, на Руския археологически институт в Константинопол, на Комитета за византийски проучвания и публикации в Ню Йорк и др.

Под ръководството на Б. Филов започва кариерата си следващият ръководител на българската археологическа наука — академик *Д. П. Димитров*. Той е роден през 1908 г. в Стара Загора. След завършване на класическа филология в СУ „Св. Климент Охридски" през 1931 г. е избран за дописен член на Българския археологически институт и в продължение на няколко години подготвя статии и кратки известия за гръцки надписи, пътни колони, гробни находки и други археологически паметници от Стара Загора и околностите й. В „За стратегиите и за някои градски територии в римска Тракия" (1932/34 г.) той прави важен принос за административното управление на провинция Тракия, като установява, че елинистическото деление на стратегии от II в. сл. Хр. се заменя с такова на муниципален принцип. Подобно на други изтъкнати български археолози през 1936 — 1938 г. той специализира археология и история на изкуството в Германия (Берлин и Фрайбург). След завръщането си отначало работи в Народния археологически музей, през 1939 — 1941 г. е асистент по археология на Б. Филов в Софийския университет, от 1942 е доцент, а от 1950 г. редовен професор и ръководител на катедра „Археология". Междувременно е избран за член-кореспондент на БАН (1947), директор на Археологическия музей и заместник-директор на Археологическия институт при БАН (1949). През 1956 г. той оглавява секцията по антична археология, а през 1963 е вече директор на АИМ.

През тези години Д. П. Димитров развива особено интензивна научноизследователска дейност, като насочва усилията си върху римския потрет, релефната украса на надгробните паметници от балканските провинции и късноантичната живопис и скулптура. Сега са обнародвани два основни и днес негови трудове „Надгробните плочи от римско време в Северна България" (1942) и „Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония" (1939), в които на базата на стилов анализ и класификация на надгробните плочи и текстовете върху тях, той проследява развитието на портретното провинциално римско изкуство в Мизия, Тракия и Македония.

Значителни научни постижения Д. П. Димитров постига и в областта на тракийската материална култура и изкуство. Много важни са неговите наблюдения върху градоустройството и архитектурата на тракийския град Севтополис, стила и датировката на тракийската гробница при Казанлък, укрепените вили и резиденции на траките. Чрез студията си „Материална култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха" (1957) той създава обобщена картина на тракийската култура през IV — III в. пр. Хр. и откроява ролята на елинското влияние при развитито й.

Д. П. Димитров е автор и на обобщаващи трудове, посветени на културата и изкуството в българските земи през някои исторически периоди. В „България страна на древни култури" (1963), популярна по форма, но с научноизследователски характер по съдържание книга са прокарани оригинални авторски концепции и са обобщени тогавашните резултати от проучванията в областта на праисторията, античната епоха и средновековието в България. С такъв характер е и работата, посветена на архитектурата в българските земи до основаването на българската държава през VII в. Друг негов труд „Увод в археологията" (1958) се занимава с методични и теоретико-методологически въпроси на археологията като наука въз основа на конкретен материал, произхождащ главно от нашата страна.

Не по-малко успешна е и теренната дейност на Д. П. Димитров. От 1947 до 1953 г. под негово пряко ръководство е почти цялостно разкрит, документиран и проучен системно локализираният от него неизвестен тракийски град Севтополис. В началото на 60-те години той оглавява и българската част на съвместната българо-полска археологическа експедиция, чиито проучвания на територията на римския и ранновизантийския град Нове при Свищов се вписват в по-общата проблематика от международно значение — проучването на римския лимес.

Признание на неговата разностранна научна, научноорганизационна и преподавателска дейност е избирането му за член на БАН през 1967 г.

С респектираща по обем, научна съдържателност и обществена значимост дейност, проф. *В. Велков* заема достойно място сред най-изтъкнатите наши учени — изследователи и популяризатори на класическата древност в българските земи. Роден през

1928 г., той израства в интелектуалната среда на семейството на д-р Ив. Велков, което отрано стимулира и определя научните му интереси. След завършване на класическа филология със специализация от стара история и археология в Софийския университет защитава кандидатска дисертация в Катедрата по обща история на тема „Селото и градът в Тракия и Дакия през IV — V в." През следващите две години 1954 — 1956 г. работи в Института по история на БАН, където с колектив превежда и подготвя издаването на гръцки и латински извори за българската история. През 1955 г. е избран за научен сътрудник в АИМ и за хоноруван асистент в Софийския университет, а от 1961 г. за доцент. През 1964 г. е утвърден за ръководител на Катедрата по стара и средновековна история във Великотърновския университет, а от 1971 г. е професор по история във Философско-историческия факултет на Софийския университет. През същата година е назначен за заместник-директор на Археологическия институт при БАН. От 1973 г. е ръководител на секция „Епиграфика и нумизматика" в института. През 1987 г. е избран за директор на АИМ. Жизненият си път В. Велков завършва през 1993 г. като заместник-председател на Българската академия на науките.

Научноинтерпретационната дейност на В. Велков се проявява още в дисертационния му труд, отпечатан през 1959 г. под заглавие „Градът в Тракия и Дакия през късната античност IV — VI в." В него археологическите данни за отделните селища сполучливо се съчетават с писмените и епиграфските извори, за да очертаят спецификата и общите тенденции в развитието на градския живот в българските земи през IV — VI в., както и съдбата на градовете в края на античната епоха. През следващите тридесет години той още два пъти обобщава тази тема, като я обогатява с нови археологически данни. В резултат се появяват на английски език неговите трудове „Градът в Тракия и Дакия през късната античност" (1977) и „Римски градове в България" (1980). Във второто изследване той представя и съвременното състояние на археологическите проучвания на Трансмариска, Сердика, Монтана, Рациария и други селища по Долнодунавския лимес през I — VI в. Трайният научен интерес на В. Велков към проблемите на късноантичния урбанизъм, материализиран във внушителен брой публикации, създава методологична основа за археологически проучвания на късноантичните селища у нас, като едно от водещите направления на българската антична археология през последните няколко десетилетия.

Широките познания на В. Велков намират приложение при подготовката на изследвания с обобщен характер. Проблемите на робството в българските земи са предмет на монографията му „Робството в Тракия и Мизия през Античността" (1967), тема която за пръв път в българската историография получава последователнонаучна и стройна трактовка. Значително е участието му в колективни трудове, като т. I от многотомната история на България (1979), т. I от „Икономика на България" (1989), „Стопанска история на България" (1981), т. I от „История на Добруджа" (1984).

С висока компетентност се отличават многобройните му извороведски и епиграфски разработки. Сред тях се открояват второто поправено издание на „Ексцерпта Валезиана", съвместният му труд с проф. Ал. Фол „Траките в гръко-римския Египет" (1977), изследванията на надписите от Месембрия Понтика, Кабиле, Рациария, Монтана и други антични селища.

Най-голямо постижение в библиографската дейност на В. Велков е съставената съвместно със Соня Георгиева „Библиография на българската археология" (1957). Пръв по рода си у нас, този труд се превръща в незаменимо помагало и през 1974 г. е преиздаден в допълнен вид.

Дългогодишна и широкообхватна е археологическата теренна дейност на В. Велков. От 1958 г. като научен сътрудник на АИМ той взема редовно участие, а по-късно и ръководи разкопките на редица антични обекти като Несебър (1958—1980), Малък Преславец (1958 — 1959), Малко Търново (1958), Рациария (1959, 1980 — 1993) и Кабиле (1972 — 1993). От 1981 г. ръководи експедиция за подводни проучвания по Южното Черноморие в акваторията на Китен, Царево и Ахтопол. Негово откритие е скалното светилище на Кибела в Кабиле, чието проучване допълва представите за религиозния живот в градските центрове в Тракия през елинистическата епоха. Благодарение на ръководените от В. Велков проучвания българската подводна археология излиза от рамките на локалните, предимно с обходен характер изследвания, превръщайки се в комплексна научна дисциплина, способна да изясни редица въпроси на поселищния живот, икономическите и културни връзки на античните пристанищни центрове по южното ни Черноморие. Под научното му ръководство работи археологическата експедиция в Кабиле. В резултат от продължаващите над 20 години разкопки до голяма степен е изяснена историята на този град през елинистическата, римската и късноантичната епоха. Негова заслуга е разширяването на обхвата на проучванията в римския и ранновизантийския град Рациария, в резултат на което са разкрити монументални сгради в обществения център на късноантичния град и са придобити ценни накити от същия период. Той е ръководител и на първата българска задгранична археологическа експедиция в Картаген през 1973 — 1974 г.

Заслужено признание за научните и деловите му качества е приемането му за член на Германския (1973) и на Австрийския археологически институт (1976). През следващата година е удостоен със званието „Заслужил деятел на науката“ и става носител на престижната Хердерова награда, присъждана за особени заслуги в развитието на науката, изкуството и културата.

Учените за българското средновековие

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Отминаха повече от 100 години от началото на археологическите разкопки във В. Търново. Наближават 100 години от разкопките на първите български столици Плиска и Преслав, от началото на археологическото проучване на средновековните, на нашите български старини. През този век в археологическата наука, посветена на разкриване, публикуване, популяризиране и опазване на българското минало, блестят имената на редица учени, отдали сили и способности, жар и енергия на любимата археология.

Карел Шкорпил е роден преди 135 години на 15.VII.1859 г. в гр. Високе Мито, Чехия. Пред името му могат да се поставят редица епитети — доайен, патриарх, пионер на българската археология, откривател, неуморим изследовател. Всички те са еднакво верни, еднакво правдиви и значимостта на този голям учен нараства още повече, като се има предвид, че е чужденец и идва в България след Освобождението, въодушевен от желанието да помогне в просветното дело на българите, за да изживее живота си в тази обикната от него страна, за да остане завинаги и гробът му в най-голямото негово откритие — в Плиска.

Известно е, че К. Шкорпил учителства в Пловдив, Сливен, Варна, Русе, Велико Търново и използва всяко свободно време, всяка ваканция, всеки почивен ден, за да пропътува пеша, на кон, в каруца — често със собствени средства, за да спи, където намери и да кръстоса, както пише акад. Кр. Миятев, „като древен апостол“ източната половина на Южна България, Черноморието от устието на Дунав до Виза, цяла Добруджа, Северна България до Лом, старопланинските хребети.И всичко, което вижда, измерва, документира, с прецизността на математик изчислява, рисува, чертае, картографира, фотографира, събира сведения, записва легенди, описва подробно, точно, за да остави за поколенията не само многобройни — над 150 научни труда, но и незаменим, ценен научен архив. При това първите му печатни работи са на български за „пробуждане — както пише в „Паметници из Българско“, — на почитание към родните старини, които са непосредствени свидетели на народната история и народното съществуване, за пробуждане на народното чувство — тази животворна сила на народното съществуване“.

Много сили, страст и ерудиция свързват К. Шкорпил със старите български столици, които като че ли са негово призвание. Още през 1887 г. той започва работа в Преслав, която по поръчение на Руския археологически институт в Цариград е продължена през1905 г. Проучва трасето на двете крепостни стени и съставя първия план на стария град, разкопава северната порта на Вътрешния град и една от ъгловите кули. Във Външния град открива една от най-големите църкви — в м. Гебеклисе, а в м. Черешето — останки на манастир, в м. Селище — две гробнични църкви. Свързва няколко латински надписа с дейността на латинската мисия по времето на княз Борис. През 1927 г. работи по разчистване на надписите около Кръглата църква. В студията „Паметници от столица Преслав“ са включени почти всички материали, които е открил и изследвал в продължение на 40 години във втората, християнската столица на българите.

Още през 1891 г. Шкорпил насочва вниманието си към В. Търново и по-късно изпраща рапорт до княз Фердинанд за състоянието на търновските старини. Към рапорта са приложени 37 таблици и проекти за разкопки. Точно преди 100 години (1894) изработва „план на старото В. Търново 1186 — 1393“. Този прецизен план е публикуван доста по-късно (в 1910 г.), но и днес служи на българските археолози.

Дали с логичното мислене на математик, дали интуитивно, но К. Шкорпил е този, който открива Плиска — за българския народ и наука. След Ф. Каниц и К. Иречек той не само обръща внимание на старините при с. Абоба, но още през 1887 г. търси да ги отъждестви с някое историческо селище. Позовавайки се на Омуртаговата колона от църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново и измервайки 85 км от Дунав, той достига до развалините при Абоба, там, където се намират останки от голям град, за който установява, че не е означен в римските карти, град около който са открити повече от 25 прабългарски надписа, град, който е най-вероятно прославеният дом на Омуртаг. Шкорпил сравнява плана и укрепителната система на градището при Абоба с плана и укреплението при Преслав и установява много общи черти, откъдето прави извода, че тези два града са съществували или едновременно, или в близко време един след друг. Но основното заключение на Шкорпил е, че Преслав не е първата българска столица, а това е градът, чиито останки се намират до с. Абоба, наричан най-вероятно някога Плисков. Това откритие е направено и публикувано през 1898 г. и както често се случва отзвукът най-напред е бил отрицателен. Но на следващата 1899 г. по инициатива на неуморимия Шкорпил Руският археологически институт в Цариград и неговият директор проф. Фьодор Успенски решават да се започнат разкопки на развалините при Абоба, които продължават и през следващата 1900 г. Разчистени са части от крепостните стени, източната и северната порта, североизточната кръгла кула, петоъгълна кула при източната стена, Тронната палата, Малкият дворец, Дворцовата базилика, Голямата базилика. Резултатите са изумителни. Предположенията на К. Шкорпил се сбъдват. Открита е първата българска столица, а с нея и неизвестна дотогава — българска ранносредновековна култура. А намерената през 1905 г. шестметрова колона на хан Омуртаг в нивите при с. Чаталар потвърждава името на столицата — Плиска.

Само пет години след разкопките в Плиска през 1905 г. във Виена излиза X том на РАИК, в който са публикувани резултатите от двегодишните проучвания и който и днес е настолна книга на българските археолози.

К. Шкорпил живее със съзнанието за огромната полза от своето дело. Той изучава не само архитектурните паметници, но обръща внимание и на дребните находки — керамика, предмети за украса, кръстове, монети, оръжие, изследва знаците върху строителните материали, могилите около Плиска, девташларите. Умира преди 50 години на 85-годишна възраст, отдал силите си не само за откриване, но и за насаждане на любов към нашето минало. Първата българска столица пази гроба на този достоен човек. Там в малкия музей има раздел, посветен на неговото дело.

Друг учен, чието име е свързано с изследване на българското минало и с Археологическия музей в София, е *Андрей Протич*. Той е роден на 8.XI.1875 г. в гр. Велес. Следва философия в университетите в Хайделберг и Лайпциг и политехника в Дрезден. Завършва германска филология и история на изкуството с философия в Лайпциг през 1901 г. След като учителства, работи в Народната библиотека и в Министерството на народното просвещение, през 1920 г. е назначен за директор на Народния археологически музей. На тази длъжност остава до 1928 г.

Получил високо образование и богата обща култура, А. Протич публикува научни трудове още от 1903 г., а през 1912 излиза книгата му „Архитектоническата форма на софийската църква „Св. София“. Но най-плодотворният период в неговата проучвателска дейност като че ли е свързан с работата му в Археологическия музей. Тогава той изследва паметници от Второто българско царство, от турското робство и от Възраждането, както и новото изкуство. Изключение правят няколко разработки, свързани с Първото българско царство, като статията му „Сасанидската художествена традиция у прабългарите“. В нея е отбелязано, че създадените преди покръстването дворци, крепостни и култови постройки до с. Абоба и скалният релеф до с. Мадара „носят резкия отпечатък на едно мощно изкуство за монументалното...“ и са под влияние на персийско-сасанидската архитектура и скулптура. Обзорна, ценна за времето е статията му „Същност и развитие на българската църковна архитектура“. В нея са разгледани по периоди и типове всички известни дотогава църковни постройки. Потърсено е влиянието на различните периоди на предноазиатската, цариградската, солунската архитектура, както и на големите атонски манастири.

Като показва заглавието на друга статия „Югозападната школа в българската стенопис през XIII — XIV в.", А. Протич е насочил изследването си не към търновската, а към втората българска художествена школа —югозападната. Според него тази школа е създадена през XIII в. в оная част на югозападните български земи, която беше под наша еднородна власт и се радваше на значително спокойствие". Разгледани са стенописите и техните особености в църквите при Беренде, Бояна, Земен, Марковия манастир.

Редица изследвания на А. Протич са свързани с българското изкуство. Внимание заслужава работата му върху художествените паметници от времето на цар Иван Асен II. Други са посветени на паметници от Българското възраждане, на Света гора, както и на изкуството на редица художници от края на XIX — 30-те години на XX в. Интересни са разработките му върху арбанашките, копривщенските и еленските къщи. Още през 1930 г. А. Протич е избран за член-кореспондент на Румънската академия на науките, а през 1946 г. — за редовен член на БАН. Умира през 1959 г. в София на 84 години.

„Неоспоримите приноси и епохални открития" според проф. В. Златарски определят *Б. Филов* като пръв български археолог, като пръв наш историк на изкуството. Работейки в първите десетилетия на нашия век, Б. Филов полага основите на изучаване не само на паметниците на тракийското изкуство, на тракийските надгробни могили, римското военно дело, римското провинциално изкуство, късноримската архитектура и паметниците на древногръцките колонии, но представя пред нас и пред света най-забележителните произведения на българското средновековно изкуство и култура. Още съвсем млад през 1908 г. написва статия, посветена на проблемите на Плиска. От 1910 г. сътрудничи на „Известия на българското археологическо дружество", където интерпретира фреските на Боянската църква, преславските манастири, църквите „Св. 40 мъченици" и „Св. Петър и Павел", във Велико Търново.

Основната задача, която Б. Филов си поставя и следва в науката, е изясняването на характера и същността на старобългарското изкуство. Проучванията върху българските средновековни паметници завършва през 1932/33 г. с издаването на двата тома „История на българското изкуство" (на немски език). В това изследване е изтъкната оригиналността и самостоятелността на старобългарското изкуство. Авторът се изправя срещу тези, които възприемат българското изкуство като сляпо подражание на византийското. Интересно е мнението му за източните влияния. Според него това става при историческия път на прабългарите от Централна Азия към Европа, а не чрез посредничеството на Византия.

През 1924 г. в София излиза книгата на А. Грабар „Боянската църква", посветена на 80-годишнината на големия византолог Н. П. Кондаков. Предговорът на книгата е написан от Б. Филов и в него лъха преклонение към „патриарха на съвременната византология, чувство на най-голямо уважение към личността и научните заслуги на юбиляра".

По време на пребиваването си в Рим Б. Филов се запознава с миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека, в резултат на което през 1927 г. в София е отпечатан монументалният му труд (с успореден български и немски текст), посветен на този забележителен паметник. Б. Филов прави не само блестящо описание на ръкописа и миниатюрите, но разсъждава върху датата, техниката и стила, върху отношението между миниатюрите и текста, източниците, авторите и художествената стойност на паметника, не пропуска и значението на миниатюрите за археологическите изследвания. Авторът идва до извода, че хрониката е копие на илюстрованата хроника на Зонара, но шестте миниатюри с български сюжети, разположени на цялата страница, са или от по-стар български препис, или са самостоятелни композиции, вмъкнати от художник, който е работил в Търново, покровителстван и поощряван от цар Иван Александър.

Средновековните миниатюри безспорно привличат големия учен и през 1934 г. се появява (с успореден български и френски текст) друг ценен труд „Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър", посветен на провеждащия се в София IV конгрес по византология. За Б. Филов главната стойност на евангелието не е в текста, а в многобройните — 366 миниатюри, които превъзхождат ватиканските и количествено, и с големите си художествени качества. Авторът установява, че миниатюрите от Лондонското четвероевангелие принадлежат към групата, в която се повтарят сюжетите и в четирите евангелия и търси паралел в Парижкото евангелие. Двете евангелия той разглежда като „фази от развитието на един и същ по-стар иконографски цикъл" и определя българската редакция на евангелския цикъл, изходното място на която е Търново.

Образцово е проучването на Филов върху църквата „Св. Георги" в София, където разграничава три живописни слоя. Специално внимание обръща на стенописите от XIV в.

Разгръщайки след години трудовете на Б. Филов, ние се впечатляваме от неговото преклонение към всичко българско, от възхвалата на българския творчески гений. Това проличава и в студията му, посветена на Мадарския конник, и в „Кръглата преславска църква и нейните предшественици", и в „Архитектурният тип на Големия дворец в Абоба", където четем: „Преди да установим това, което Византия е дала на България, наш дълг е да установим това, което старите българи са създали независимо от Византия, преди да търсим византийското в старобългарските паметници, ние трябва да търсим българските елементи в тях..."

Биографията на проф. Б. Филов не е голяма. Активната му творческа дейност прекъсва към 1937 г., но написаното от него се оказва непреходно, въпреки превратностите на времето и трагичната съдба на неговия създател.

Другият представител на българската археологическа и изкуствоведска наука *Кр. Миятев* е роден на 1.II.1892 г. в гр. Пловдив. Завършва висшето си образование с докторат по философия във Виена, изучава в Софийския университет история на византийското изкуство при проф. Н. П. Кондаков, специализира византийско изкуство при проф. Оскар Вулф в Берлин.

Започнал работа в годините, когато се изгражда и поставя на модерни основи българската археологическа наука, когато се разпалват патриотичните чувства на нашия народ, а в областта на археологията се издирват първите държавни и културни центрове, Кр. Миятев развива богата, многостранна дейност. Той е достоен продължител на Шкорпил — работи по разкриване на най-важните паметници на българското минало — в Мадара, Плиска, Преслав, Малък Преславец, Велико Търново. В резултат на тази многогодишна дейност изпод руините изникват, започват да се проучват или са доразкрити едни от най-важните паметници — в Преслав — Златната (Симеонова) църква и дворците, в Плиска — Крумовият дворец, изследвани са части от източната крепостна стена и стълбището до нея, болярското жилище, части от сгради с верижен план, от Голямата базилика — атрия, проучен е пътят, водещ от Източната порта до Голямата базилика, направени са сондажи на Големия и Малкия дворец, проследено е трасето на подземен ходник. Във Велико Търново под негово ръководство се разкрива царският дворец.

В трудовете си Миятев възхвалява Симеоновата столица като средище на славянската писменост и култура, прекланя се пред българските средновековни строители, стреми се да стане достояние на българската и на световната общественост Плиска, вълнува се и съдейства за консервацията и реставрацията на българските столици. Участва с доклади в редица международни конгреси, сесии, семинари. На всички форуми изпъква ерудираният учен, познаващ дълбоко проблемите на средновековното изкуство и култура, умело с доводи отстояващ българската кауза срещу нападките на някои чужди, особено сръбски учени.

Кр. Миятев е автор на над 90 научни труда, от които 11 монографии, на над 120 научнопопулярни разработки. Интересите му са многостранни и това проличава от широкия кръг проблеми, които застъпва. Само пет години след откриването на Кръглата църква излиза монументалният му труд, посветен на този архитектурен шедьовър. След още четири години (през 1936 г.) българската и международната научна мисъл е приятно изненадана от появата на втория голям труд „Преславската керамика". Кр. Миятев поставя началото на изследването на средновековните накити, на кръстовете-енколпиони, на златарското изкуство, на каменната пластика, на славянската битова керамика, на сграфито керамиката. Подчертан интерес проявява към паметниците на изкуството. Още през 1925 г. излиза монографията му „Декоративната живопис на Софийския некропол". С проучванията му във В. Търново, освен публикации на архитектурни паметници и стенописи е свързана статията му за частите от похлупак на каменен саркофаг. Представената в плосък релеф фигура според него е на цар Иван Александър и с този паметник във Велико Търново се поставя началото на ново изкуство, необичайно за православния югоизток. Монографии, студии и статии са посветени на църкви и манастири, на техните стенописи. В „монументалната живопис в древна България", „Декоративната система на българските стенописи", „Светската живопис у старите българи" са разгледани реалистичните тенденции на българските майстори през XIII — XIV в. През 1961 г. излизат „Боянските стенописи", а в Париж „Bulgarie, peintures murales du Moyen âge". Последното значително изследване на Кр.

Миятев „Икони от България“ (в „Икони от балканите“) излиза през 1966 г.

Отдал изцяло живота си на науката, Кр. Миятев почина на 24.VIII.1966 г., оставяйки ни едно огромно творчество и изследователско богатство.

Друг голям представител на българската медиавистика — уредник на Средновековния отдел на Археологическия музей, ръководител на разкопките в Преслав е *Вера Иванова-Мавродинова*. Родена на 21.V.1896 г. в Сливен в семейството на големия славист, литературен историк и археолог Йордан Иванов, тя израства в научната атмосфера на своя баща и още като дете участва в разкопки. Завършва славянска археология в Софийския университет, специализира археология и история на византийското изкуство в Париж. От 1922 г. е на работа в Археологическия музей — София и години наред споделя неговите проблеми. През годините на Втората световна война полага много грижи за опазване на музейните фондове.

През 30-те и началото на 40-те години В. Иванова се проявява като изследвач на раннохристиянската архитектура и на средновековната българска култура. Трудовете ѝ през този период се групират около две големи теми — раннохристиянската и ранносредновековната базилика и старобългарската епиграфика. Проучва раннохристиянските паметници в Иваняне, София, Хисар, прави сондажи около Боянската църква, изследва църковната архитектура в Западна България. В Преслав разкрива частично проучената от Шкорпил църква в Гебеклисе и прави корекция на първоначалния ѝ план. Поставя на преоценка и някои особености на плисковската Голяма базилика.

От 1945 до 1964 г. е неизменен ръководител на колектива в Преслав. С много трудност, с отговорност наблюдава, съветва, организира археологическите разкопки. Тя се стреми да обхване изцяло Преслав — крепостно строителство, църковна и манастирска архитектура, скулптура и приложни изкуства, да покаже неговия блясък в периода на най-големия му разцвет — през Симеоновия златен век. Затова научното творчество на В. Иванова-Мавродинова след 1945 г. е посветено на Преслав. То е свързано с публикации на новооткрити паметници, които са представени кратко, точно, без излишни подробности, но същевременно със задълбочен анализ и вярно тълкуване на проблемите.

В. Иванова-Мавродинова полага особени грижи за опазване на новооткритите паметници, за създаване на археологическата база, за експонирането на материалите, за музея „Велики Преслав“. Прямо, остро, с чувство за гражданска убеденост тя защитава българската култура, постиженията на Симеоновия златен век.

Дългогодишната ѝ работа в Преслав я връща към проблемите на книжовното творчество и като резултат се явяват трудовете ѝ: „Ктиторският образ в Иполитовия сборник на Историческия музей в Москва“, „За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа“, „Асеманиевото евангелие“ (с А. Джурова). Последната книга „Старобългарските ръкописи до края на XI в.“ (в съавторство с нейната дъщеря Л. Мавродинова) е под печат във Висшия педагогически институт — Шумен. В. Иванова-Мавродинова почина през 1987 г. на 91 години.

С основание *Никола Мавродинов* се определя като най-сериозния историк на българското изкуство и архитектура след Б. Филов. Той е роден на 2.XI.1904 г. в Тутракан. Следва история на изкуството и археология в гр. Лиеж (Белгия) и завършва с титлата лисансие. В Белгия учи и архитектура, което се оказва от съществено значение при работата му върху средновековните архитектурни паметници. Постъпва на работа в Археологическия музей — Пловдив, а от 1928 г. — в София. От 1944 до 1949 г. е директор на АИМ, а от 1950 г. е професор по история на изкуството при Държавната политехника и Висшия институт за изобразителни изкуства „Н. Павлович“.

Н. Мавродинов разработва важни моменти от развитието на българското изкуство. Отличната му подготовка допринася за вярно тълкуване, както на архитектурните особености на църквите, така и на техните стенописи. Проучва църкви във Външния град на Преслав. Специално внимание обръща на външната украса на старобългарските храмове. Излязлата още през 1931 г. негова монография „Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в.“ не загубва значението си и днес с точните си планове и датировки. Така въз основа на архитектурните особености той датира Земенската църква в XI — XII в., което се потвърди години по-късно с откриването на долния пласт стенописи.

Ценна е студията му „Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал“. Интересува се от византийските паметници и не само от плана и конструкцията на „Св. София“ в Цариград, но и от цялостния развой и характер на византийската архитектура, на която посвещава отделна монография, излязла през 1955 г.

Н. Мавродинов задълбочено изследва

славянските и прабългарските паметници. За археологическата наука е особено ценна монографията му „Le trésor protobulgare de Nagy Sent Miklós“, излязла в Будапеща през 1943 г. като издание на Унгарския народен музей. Цялото това богато съкровище е основно детайлно изследвано. Въз основа на иконографски и стилов анализ на форми, фигури, орнаменти и надписи авторът стига до извода за прабългарския произход на заровеното в Банат богатство. Много интересно е описанието на Преслав въз основа на „Шестоднева“ на Йоан Екзарх. За археологическата наука са особено ценни и двата посмъртно излезли тома. „Старобългарското изкуство“, т. I, 1959 и „Старобългарското изкуство през XI — XIII в.“, 1966 г. Любима тема на Н. Мавродинов е живописта, и то не само старобългарската, на която посвещава отделна монография още през 1943 г. В боянските стенописи вижда ранни прояви на хуманитарни тенденции („Боянската църква и нейните стенописи“. С., 1943). Издава първото обобщено изследване върху живописта на Българското възраждане. Разглежда творчеството на Захари Зограф, Станислав Доспевски, Николай Павлович, Димитър Добрович, Христо Цокев и др. Проследява и анализира творчеството на много съвременни художници, на които посвещава отделни монографии. Н. Мавродинов си отиде много рано — през 1958 г. само на 53 години, но той ни остави едно огромно творчество. Той, изглежда, е най-продуктивният наш учен — за 32 години творческа дейност е написал 17 монографии.

Мнозина от нас си спомнят *Живка Въжарова* с нейната непосредственост и виталност, с работата ѝ на терена. Тя е родена на 7.II.1916 г. в Кюстендил. През 1939 г. завършва славянска филология в Софийския университет. Кандидатска и докторска дисертация защитава в Москва. От 1953 г. е на работа в АИМ при БАН, а от 1973 г. е старши научен сътрудник I ст.

Името ѝ ще остане свързано с откриването на една нова, неизвестна култура — тази на основния компонент на българския народ — на славяните. През 1954 г. намира първото славянско селище в м. Джеджови лозя при с. Попина, Силистренско. Следват продължителни разкопки и проучвания на славянски селища в м. Дренчето при с. Попина, м. Момчила и Стареца при с. Гарван, м. Опашката при с. Сребърна, Силистренско, и м. Юрта при с. Старо село, Тутраканско. Благодарение на тези разкопки за първи път стават известни славянските селища с техните полуземлянки и каменни пещи, славянските глинени съдове — гърнета и тавички, направени на ръка, за първи път стават известни славянските некрополи с изгаряне на мъртвите. Резултат от тази теренна дейност са няколко статии и книгата „Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI — XI в.“ С., 1965, в която е направен опит да се разграничат ранните славянски пластове от тези на IX — XI в. В продължение на 16 години Ж. Въжарова проучва селището при с. Гарван, където открива жилища и материали, принадлежащи също към три културни пласта — ранен, междинен и късен. Монографията „Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI — XI в.“ С., 1986 г. представя това ранносредновековно селище — разположение, планировка, жилища, производствени съоръжения, проблеми на поминъка, занаятите, етническата принадлежност на обитателите.

Много сили Ж. Въжарова хвърли и в проучването на ранносредновековните некрополи. Години наред тя провежда разкопки и разкрива 17 ранносредновековни некропола. От тях особено важни, богати и интересни са тези при с. Бабово, Русенско, при с. Бдинци и Кюлевча, Шуменско. Освен в Североизточна България, проучва и редица некрополи в Северозападна и в Южна България и по този начин запълва редица бели петна в археологическата карта на ранното средновековие. Тя обединява резултатите от собствените си проучвания, като прави подробно описание на паметниците с каталог на гробовете и инвентара, заедно с тези на други наши археолози, проучващи аналогични паметници, в монографията „Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI — XI в. на територията на България“. С., 1976. Включените в този труд около 100 некропола са разделени на четири групи според погребалния обред.

Ж. Въжарова почина на 74 г. през януари 1990 г.

Друг представител на българската археологическа наука е проф. *Ст. Ваклинов*. Той е роден на 26.III.1921 г. в Пловдив, завършва класическа филология в Софийския университет и през 1946 г. постъпва на работа в АИМ. През 1963 — 1970 г. чете курс по обща археология във Висшия педагогически институт във Велико Търново, а през 1965 г. става професор по средновековна археология. От 1964 г. след В. Мавродинова е главен ръководител на разкопките в Преслав, а от 1966 г. след Кр. Миятев — на Велико Търново. По негова инициатива се създават двата филиала на АИМ в Шумен и във Велико Търново.

Проблемите, свързани с прехода от античността към средновековието, намират отражение в неговото творчество, но осно-

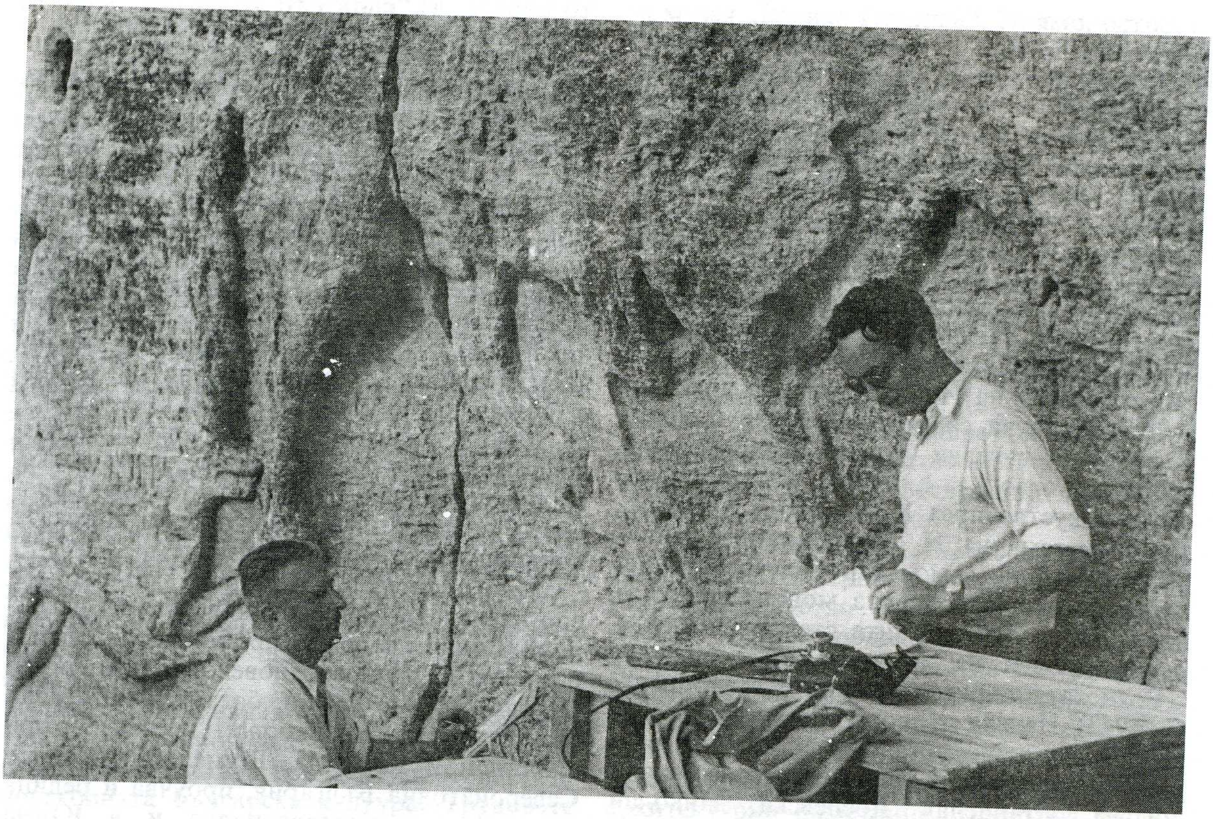

● *Т. Герасимов и Ст. Ваклинов под Мадарския релеф (1954)*

вен, траен интерес той проявява към Велики Преслав, където години наред проучва неговия дворец. Работи в Плиска — на Голямата базилика на Крумовия дворец и в дворцовия център. Велико Търново заема скромно място в неговото творчество, но тук той отдава много сили като професор и ректор на университета и на заседанията на общонародния комитет за развитие на Велико Търново.

Заедно с проф. Ст. Михайлов разкрива некропола до Нови пазар, участва в проучването на релефа и надписите на Мадарския конник, проучва ранносредновековното селище при с. Кладенци, Добричко, участва в международната експедиция на Маяцкото градище.

Проф. Ваклинов е автор на над 80 труда. Особено ценна и важна е неговата книга „Некрополът до Нови пазар". С проучването и публикуването на този некропол Ст. Ваклинов посочи истинското място на прабългарите, откри значителна страна от тяхната материална и духовна култура. Некрополът при Нови пазар се превърна в еталон за по-нататъшно издирване, изследване, публикуване на редица други прабългарски некрополи, за изясняване погребалните обичаи на прабългарите (ориентация, положение на тялото), за определяне на прабългарската керамика, широко разпространена в Североизточна България, за проследяване на нейното влияние и традиции през IX — X в. Книгата е образец на публикуване и интерпретиране на открития материал, на търсене на паралели с паметници на Салтово-Маяцката култура, със земите на север от Кавказ и с Централна Европа.

Ценни са изследванията на Ст. Ваклинов за хронологията на монументалните паметници в Плиска и Преслав. През 1953 г. той откри (с М. Станчева) за славянската епиграфика плочата с надписа на чъргубиля Мостич. С епиграфските му занимания е свързано изследването „България и славянската писменост през IX в.", както и „Боянският поменик от XVI в." (с М. Станчева).

Важно място в научната продукция на Ст. Ваклинов заема книгата му „Формиране на старобългарската култура", която защити като докторска дисертация. Тя е плод на наблюденията му на терена, на всичките му теренни разработки. Тя поставя въпроси и търси разрешение на редица проблеми на ранносредновековната история и археология, на генезиса на славянската и прабългарската култура. Ст. Ваклинов почина в разцвета на своите творчески възможности само на 57 години, но остана като един от видните представители на средновековната българска археология.

Спрях се накратко върху творческата дейност на осем от нашите предшественици. Могат да се кажат много неща и за дейността на други колеги — покойници като Соня Георгиева, Димитър Ил. Димитров, Георги Джингов, Екатерина Манова, Атанас Попов, на архитектите Димитър Василев, Петър Карасимеонов и др.

Обръщайки се към нашите предшественици, ние като съдници от дистанцията на времето поставяме на преценка тяхната дейност и трудове. Всички те заемат заслужено място в нашата наука. Затова и днес, и вбъдеще ще останат не само наши учители, но и пример за подражание с приносите си, с упоритият си труд, с проправения път за развитие на българската археология.

Известни български учени нумизмати

БИСТРА БОЖКОВА

Да говорим за изтъкнатите български нумизмати, ще рече да говорим за българската нумизматична наука, сътворена от Никола Мушмов (1896 — 1942), Тодор Герасимов (1903 — 1974) и Йорданка Юрукова. Благодарение на тези изследвачи на древното монетосечене, българската нумизматика още от своето начало се изявява като самостоятелна историческа дисциплина със свой предмет и със свои методи на изследване.

Ако в Западна Европа първоначално се събужда интересът към античните монети като към изящни предмети на изкуството, то в България монетата е изследвана и разглеждана като първостепен исторически извор. Още първите изследвачи В. Априлов, Д. Такела и др. я третират като паметник на епохата, на която принадлежи. Те я разглеждат и интерпретират в нейната естествена среда — земите, в които е била отсечена, чиито пазари е обслужвала, и в чиито недра е била укрита. За този подход към античните и средновековните монети допринася и обстоятелството, че българските земи са били кръстовище на множество племена и народи. Пряко свидетелство за техните традиции и култура се явяват ежегодно откриваните многобройни монетни съкровища. Това изобилие от монети обяснява факта, че началото на повечето музейни сбирки в страната ни е свързано с формирането на нумизматична сбирка. Резултат от събирателската дейност на хиляди родолюбиви българи е създаването на богати фондове от антични и средновековни монети в българските музеи.

Многобройните нумизматични паметници, откривани в нашите земи, дават възможност на Никола Мушмов да оцени значението на монетното обращение като важен извор за политическата и икономическата история. Това негово отношение намира израз не само в обнародването на отделни съкровища (като това от с. Река Девня, с. Соколаре и др.), но и в списването на постоянен ежегоден бюлетин на колективните монетни находки в „Известията на Българското археологическо дружество“ (а по-късно — „Известия на Българския археологически институт“). В продължение на близо три десетилетия той събира сведения за съкровищата, пръснати из страната — в музеите или частни сбирки. Този бюлетин, продължен след Н. Мушмов от Тодор Герасимов, а впоследствие от Йорданка Юрукова, представя на изследвачите една пълна и ясна картина за характера на стоково-паричната циркулация в определен период от време, за търговските връзки и центрове, за пътищата и пр.

С възрожденски ентусиазъм и с ерудицията на голям учен Н. Мушмов съхранява, обогатява и научно обработва изключително богатата сбирка на Народния археологически музей. Благодарение на неговите усилия в колекцията на музея постъпват особено важни за нашата история монетни съкровища и единични екземпляри. Такива са прочутото съкровище от с. Река Девня, от

● *Т. Герасимов, Д. Шелов, В. Блаватски*

с. Смядово, Шуменско (съдържащо 2000 броя бронзови монети на градските управи в Мизия и Тракия от римската епоха), съкровището от с. Соколаре (съставено най-вече от препечатани монети на Севт III). За нумизматичния фонд е откупена сбирката от антични монети на известния колекционер Васил Аврамов (т.нар. „първа колекция“). Впоследствие с влошено зрение Н. Мушмов е принуден да се оттегли от активна музейна дейност. През 1932 г. неговото място заема Т. Герасимов, специализирал нумизматика при известните учени — Бернард Пик, Курт Реглинг и Хуго Геблер. За събирателската дейност на проф. Т. Герасимов е достатъчно да споменем, че благодарение на неговата настойчивост, находчивост и упоритост, след дълги преговори и перипетии във фонда на музея постъпва уникалният за българската история паметник — златната монета на цар Иван Асен II. Пак в резултат на усилията на Т. Герасимов, достояние на науката става прочутото съкровище от с. Величково, Пазарджишко, съдържащо сребърни монети на тракийското племе дерони. Но за нумизматите името на проф. Герасимов ще остане свързано с една колосална по своя обем работа. След пожар в музея, причинен от бомба през 1944 г., изгарят инвентарните книги на нумизматичния отдел. Това принуждава изследователя да посвети най-ползотворните си години в своята творческа кариера за обработването и систематизирането на цялото, събирано в продължение на повече от половин век нумизматично богатство. Така днес ние разполагаме с прецизно изработени инвентарни книги, които представляват пълен каталог на богатата нумизматична сбирка на Народния археологически музей.

В началото на 60-те години в нумизматичния отдел на НАМ се появява нов специалист — Йорданка Юрукова, защитила успешно докторат по нумизматика в Сорбоната, Париж. 25 години по-късно нейните по-старши колеги ще я определят като учения, „който съхрани и продължи делото на Н. Мушмов и Т. Герасимов“. С присъщата за тях амбиция и неуморим труд тя внася своя принос в обогатяването на нумизматичната колекция на музея. Проявените от нея настойчивост и такт спомагат в музейния фонд да влезе известното съкровище от с. Режанци, Пернишко (съставено от тетрадрахми на Филип II и на пеонски владетели), находката от с. Дъбене, Карловско, съкровището от сребърни мултипликации от времето на Констанций II, както и някои частни дарения на редки монети (като тези на Хадрианопол, Агатополис и др.).

Тази изключително активна събирателска и музейна дейност на Н. Мушмов, Т. Герасимов и Й. Юрукова предопределя и техните трайни интереси в науката.

В 1912 г. Н. Мушмов издава колосалния за времето си труд — „Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе“. Поразяваща е ерудицията на този наш нумизмат. Изпреварвайки във времето своите колеги, той съставя не просто каталог на античните монети на НАМ (характерно за развитието на нумизматиката в този период), а успява да представи античното монетосечене на Балканския полуостров, като привлича и монети от най-известните сбирки в Европа. Така той се доближава до идеята за съставяне на корпус на античните монети от нашия регион, идея особено актуална днес. Авторът систематизира огромен по обем нумизматичен материал, като го разполага според географски и хронологически признак. По този начин той въвежда строга научна класификация. Това значимо и днес съчинение се допълва от издадените от него по-късно корпуси на монетосеченията на Сердика (1926) и на Филипопол (1925 — 1927).

Следвайки пътя, очертан от Н. Мушмов, Т. Герасимов продължава научните дирения в областта на античната нумизматика. Новооткритите материали намират своята точна и вярна интерпретация в трудовете на проф. Герасимов. Благодарение на верния нумизматичен анализ на сребърните монети от находката от с. Величково той локализира непознатото от други исторически извори тракийско племе дерони. Отличното познаване на монетната иконография позволява на Т. Герасимов да доразвие идеята за портретното изображение на тракийския владетел Севт III. Той убедително доказва, че и върху обратната страна на монетите на този владетел е представен неговият образ като конник-победител. Както Н. Мушмов, така и Т. Герасимов отдава голямо значение на монетосеченията на градските автономни управи в Мизия и Тракия през римската епоха като ценен извор за историята на тези градове, за тяхната архитектура, за религиозните култове и пр. На него дължим публикуването на много нови монетни типове, обогатили представите ни за градския живот в Тракия през античната епоха.

Верен последовател на своите предшественици, Й. Юрукова внася своя значителен дял в изучаването на античното монетосечене в нашите земи. След продължителни научни дирения, преодоляла множество трудности за събирането на разпръснатия из чуждите сбирки нумизматичен материал, тя издава за пръв път едно обобщено монографично изследване върху историята на тракийското монетосечене. Хронологически то обхваща периода от появата на първите сечени от тракийските племена монети в началото на V в. пр.н.е. до завладяването на Тракия от римляните. Така в 1992 г. се появява основният труд в българската нумизматика, посветен на тракийското монетосечене — „Монетите на тракийските племена и владетели“. В книгата са поставени и решени не само тясно профилирани проблеми на тракийското монетно производство, но и такива, които в своята цялост засягат и политическата история на Тракия. Вярна на своя исторически подход при доказване правилността на своите наблюдения и изводи, Й. Юрукова привлича не само наличния нумизматичен материал, но го и съпоставя с останалите исторически, писмени, археологически, епиграфски и други паметници.

Приносите на Й. Юрукова в античната нумизматика не се изчерпват само с проблемите на тракийското монетосечене. С присъщата на своите предшественици ерудиция тя продължава и издига на качествено нов етап изследванията в областта на монетосеченето на автономните градски управи в Мизия и Тракия през римската епоха. Разчупвайки установените схеми за издаването на такива корпуси, тя въвежда свой специфичен почерк в монографичните изследвания на отделните монетосечения. От историята на монетите тя пресъздава историята на градовете. Това се отнася както за корпуса на монетното производство на Деултум (Берлин, 1973), така и от този на Бизия (Берлин, 1981). А последният, издаден от нея труд „Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II—III в. Хадрианопол“ (1987), логически прераства в монографично изследване на провинциалното монетосечене в Тракия от римската епоха.

И ако дотук очертахме проблемите и резултатите от научните дирения на българските нумизмати в областта на античното монетосечене, следва да представим и никога незатихващия им интерес към българската средновековна нумизматика, неразривно свързана с проучванията им на византийското монетно производство.

Наред с неизгубилото и днес актуалност съчинение на Н. Мушмов „Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе“ трябва да споменем и другото му особено значимо изследване — „Монетите и печатите на българските царе“ (1924). За пръв път в нашата, а и в чуждата нумизматика се свързват органически разнородни на пръв поглед паметници — нумизматични и сфрагистични. В тази си монография авторът разглежда появата и развитието на българското средновековно монетосечене, както и познатите му до този момент печати. В първата част той поставя и някои теоретични проблеми на монетната техника и право, на организацията на монетарниците и др. Във втората част, която всъщност е каталогът на монетите и печатите, той представя описанието на всеки тип с кратки обяснителни бележки и илюстрация на коментирания екземпляр. Така авторът изработва особено прецизна документация, която подкрепя наблюденията и изводите му. И ако днес значителна част от тях са вече остарели поради развитието на науката и новооткритите материали, то методологията му на научно дирене е пример и за днешните специалисти.

Проф. Т. Герасимов наред с многобройните си изследвания в областта на античната нумизматика бе признат за безспорен авторитет в проблемите на късновизантийското монетосечене — това на Палеолозите. Верен на посоката, очертана от неговия предшественик Н. Мушмов, Т. Герасимов търпеливо издирва и обнародва множество нови монетни типове и печати, отнасящи се до българското средновековно монетосечене. Както споменахме вече, на него дължим придобиването и публикуването на уникалния паметник с извънредно голямо значение за историята ни — златната монета на Иван Асен II.

Натрупаният за близо шест десетилетия богат сфрагистичен материал изискваше нов, обобщен преглед. В множество отделни изследвания бяха изказани нови мнения и наблюдения върху средновековната българска сфрагистика. Ако Н. Мушмов беше обнародвал 10 типа печати, то днес тази цифра е нараснала трикратно. Всичко това налага преоценка на сфрагистичното богатство на средновековна България. Й. Юрукова с присъщата ѝ прецизност ни представи нова, модерна интерпретация на средновековната българска сфрагистика в първата част на монографичното изследване „Български средновековни печати и монети“ (1990).

Тази богата научна дейност на българските нумизмати бе международно призната. Техните методи на изследване и задължителна историческа интерпретация на нумизматичните и сфрагистични паметници не останаха незабелязани от чуждестранните специалисти нумизмати. Постиженията на българската нумизматика в лицето на Н. Мушмов, Т. Герасимов и Й. Юрукова намират израз в избирането им за почетни или редовни членове на множество европейски и американски нумизматични дружества и организации.

Но без съмнение можем да кажем, че най-големият успех на изявените нумизмати Никола Мушмов, Тодор Герасимов и Йорданка Юрукова е, че те, без да жалят сили успяха да създадат българска школа в областта на нумизматичната наука.

Статии

Характеристики на ранносредновековните некрополи по Българското черноморско крайбрежие

КАТЯ МЕЛАМЕД

Когато изследвах характеристиките на ранносредновековните некрополи по Българското черноморско крайбрежие[1], ме интересуваха отговорите на няколко основни въпроса: какво население, етнически еднородно или не, е оставило няколкото големи двуобредни некропола около Варна, в Девня, Балчик и Топола? Възможно ли е в тях да се проследят първите контакти между прабългарите на хан Аспарух, заселили се в земите на днешна Североизточна България към края на VII в. и уседналите там по-рано според някои тълкувания на изворите славяни? Може ли езическият погребален обред трупоизгаряне да се свърже само със славяните, а трупополагане — само с прабългарите и от тук некрополът с трупоизгаряне в Разделна да се определи като славянски? Каква е връзката между най-ранното регистрирано чрез езическите некрополи население от VIII в. и това, оставило християнските некрополи от средата на IX—X в. насам в Дуранкулак, Българево, Каварна, Девня, Шабла — едно и също ли е или става дума за ново преселение или разместване на етнически групи по българското крайбрежие около средата на IX в.? Дали в християнските некрополи от IX в. насам могат да се проследят ония късноантични погребални обреди, указващи съвместен живот между заварено население и славяни, наблюдавани в Родопите и в Южна България[2], където взаимоотношенията между късноантичната и славянската култури са най-активни и плодотворни[3]?

Характеристиките на изследваните некрополи се основават на обективни данни: местоположение на некропола — топография, съотношение към селището, на което принадлежат, големина; погребален обред — трупоизгаряне, трупополагане — езическо или християнско; погребални практики — гробни съоръжения, подготовка на гроба, обреди при погребването и известно време след това над починалия, гроба или пространството около него. Обясненията за едно или друго обредно действие могат да се търсят в писмените извори, от данните на етнографията, в митологията и религията.

Езическите двуобредни некрополи във Варна, Девня и Балчик са разположени върху обширни тераси. Етническата принадлежност на населението, погребвало в тях чрез трупополагане, се приема за изяснена. Според погребалния обред, материалната култура и антропологическите параметри то е определено като прабългарско. Може да се отбележи, че обсъжданите некрополи са разположени в югоизточните части на една значително по-обширна територия, наситена със сродни некрополи. Тя се простира и в районите на дн. Шуменско, Добричко и Варненско, по двата бряга на Долния Дунав и по крайбрежието на север, в дн. Румъния[4]. Тук съм се спряла само върху няколко от некрополите, които да разгледам по-подробно според еднакви критерии. Те предоставят достатъчно и сравним материал относно поставените в началото въпроси.

Много по-смущаващ е въпросът за етническата принадлежност на обреда трупоизгаряне в рамките на едни и същи некрополи. Разположението на гробовете с трупоизгаряне и трупополагане един спрямо друг не оставя съмнение, че са правени едновременно. Не е съвсем ясно засега по какъв начин са били означени на повърхността, тъй като не всички гробове са с каменни покрития. Няма разрушаване на един вид гробове от друг (изключенията са малко и не могат да се изведат до правило). Това предполага, че практикуващите различни обреди са знаели системата на устройство на некропола и са се съобразявали с нея. Изборът на място за разполагане на некропола е основан най-вероятно на едни и същи възгледи: върху обширни тераси, на равнинни места, сравнително недалеч от селището (Девня, Топола, Дуранкулак). Всички изследвани некрополи са с голям брой гробове. Тези обстоятелства предполагат стремеж към организация на един общ, голям град на мъртвите в целия, очертан в началото район за населението от VIII—IX в. Те се различават от малките обособени едновременни некрополи, разположени близо един до друг, например в Родопите, които създават впечатлението за фамилни или махленски гробища и вероятно са резултат от различен възглед. Има още много материали за изследване и сравнение, но както изглежда, разположението и големината на некрополите отговарят на определено формулирани представи на отделните групи население по отношение на погребалната обредност: избор за преизползване на по-стари, тракийски надгробни могили (както е при християнските крайбрежни некрополи и на много други места), на естествени възвишения, места покрай по-централен път, макар и значително отдалечени от селища и пр. Тези предпочитания могат да се наблюдават и днес в различни райони на България, при действащи или съвсем наскоро изоставени гробища, независимо от религиозната им принадлежност.

За съжаление често неизвестни по големина или брой гробове, части от некрополите са разрушени. Поради това има известна условност в статистиката.

Устройството на гробното съоръжение и при двата обреда е еднакво. Изводите могат да се формулират така: съществува желанието останките на починалия — кремиран или не — да се поставят в ограничено с камък, тухли, дърво или урна пространство, макар че очевидно това не е било вече задължително. Различните предпочитания към устройството на гробното съоръжение не могат да се отдадат на практикуваните различни погребални обреди. Ясно изразена зависимост не е регистрирана: срещат се каменни гробници, често с липсващи стени, покрити или не с каменни плочи ями, понякога само с под от тухли или плочи, урни — захлупени или не, поставени в ями или в гробници. Използвани са най-често късноантични тухли, каменни плочи, рядко дъски. Може да се предположи, че това е реминисценция от антична практика.

Положението на скелета в гроба и ориентацията му, от една страна и трупоизгарянията — от друга, не могат да послужат за сравнителния анализ. Ясно е във всеки случай, че отразяват съвсем различни възгледи относно пътуването към отвъдния свят — през огъня или през земята. Изказано е мнение, че трупоизгарянето е основен начин за погребване предимно на славяните през езическия период. Познати са обаче и прабългарски некрополи с трупоизгаряне[5]. Правени са множество изследвания за разнородната същност на прабългарския етнос — съвкупност от различни племена с повече или по-малко разлики в културата им[6]. Изводите се основават на писмени сведения, езиковедски изследвания и археологически данни. В такъв смисъл напълно е оправдано твърдението, че заедно със заселилите се в Североизточна България в края на VII в. уногундури начело с хан Аспарух са дошли и други сродни племена. Някои от тях най-вероятно също са практикували трупоизгаряне. Много е възможно трупоизгаряне да се е практикувало и спрямо някоя социална група вътре в племето — едно предположение, което не е достатъчно изследвано.

Много голямо сходство показват находките и разположението им в гроба и при двата погребални обреда: подбор по видове жертвени животни, поставяне на негоряла жертвена месна храна, съдове с храна, ритуално начупени съдове и пр. Особено показателна е еднаквостта на глинените съдове, използвани и при двата обреда. Те са от типовете, характерни за прабългарите. По Черноморието се проучват вече няколко селища, от които има обилен керамичен материал — Дуранкулак, Балчик, Калиакра[7]. Изследванията регистрират смесване в традициите на керамичното производство — ранновизантийски, славянски и прабългарски. Керамиката от тези селища се датира най-рано от средата на IX в. и бележи известни промени в сравнение с керамиката от по-ранните езически некрополи. Важни в това отношение са сивите излъскани съдове от пречистена глина и добре изпечени. През втората половина на IX в. те видимо влошават качеството си (Балчик). Масово произвежданите по това време съдове от песъчлива глина, лошо изпечени, с врязана най-разнообразна украса, отразяват общи производствени традиции, вече с не винаги точно доловима етническа определеност. Съдовете от езическите некрополи по Черноморието се различават и от тези, произхождащи от раннославянските селища и некрополи, проучени в Силистренско и датирани към VI—VII в.[8] Относно групата некрополи, които сега обсъждаме, трябва да се отбележи и отсъствието на ранновизантийски съдове в гробовете.

Изглежда невероятно едно уседнало, според историческите сведения, от края на VI—VII в. славянско население по тези места, в близост до ранновизантийските градски производствени центрове по крайбрежието, колкото и разрушени и варваризирани, но все пак живи[9], да не установи никакви контакти с късноантичната култура. Контакти, които малко по-късно, през IX в. отчетливо се проявяват по Черноморието.

Втората група белези на погребалната обредност показва също големи сходства във възгледите, а оттам — и в обредните действия. Част от тях можем да възстановим по оставените в гроба или около него следи. Възможностите за реконструиране на обредите при трупополагането са несравнимо по-големи. Няма да разглеждам всички предпазни мерки срещу превъплътяване[10], те са добре известни, а и в случая не могат да послужат за извод. В гробовете и при двата обреда инвентарът е съвсем оскъден: части от облекло, рядко от колани, по-често обеци и други украшения, много железни ножчета и други свидетелства за един скромен бит. Това би могло да се обясни освен с традиционна култура и обредни изисквания и с едно дълго придвижване и липса на организирано производство или търговия през този период. По разположението на предметите в гробовете с трупополагане може да се отсъди, че починалите са били облечени и украсени според възможностите и вярванията си. Някои са носели и дребни свои вещи — ножчета и други подобни. Няма засвидетелствувано хвърляне на гробни дарове — обеци, пръстени, монети. В гробовете с трупоизгаряне, сред горелите кости, се откриват съвсем същите предмети, по правило горели (засега изключенията са несъществени). Налага се изводът, че на кладата починалите са поставяни стъкмени по съвсем същия начин и със същия набор от вещи. Следователно материалната култура и на двете групи население, различаващи се по погребален обред, е напълно еднаква, откритите предмети отговарят на едни и същи производствени или търговски възможности. Трябва да се спомене, че в историческото развитие и в икономическото състояние на прабългари и славяни в последните 20-тина години на VII и в VIII в. има разлики[11]. Възможно е да се оспорва реконструкцията на възгледите им относно отношенията със света на мъртвите, именно защото са реконструкция, и то направена по сравнително откъслечни материални следи и извори; икономическите възможности обаче на двете групи население, погребвано в некрополите, поне доколкото може да се съди според намерените вещи, е съвсем еднакво. Като допълнение трябва да се посочи, че по етнографски данни[12] облеклото е важен задължителен отличителен белег — етнически, племенен, социален, селищен и пр. Еднаквото, най-вероятно, защото за друго нямаме никакви данни, облекло също означава сходство.

Обредните действия, извършвани около и в гроба по време на погребение и за двете групи, са близки. Положили мъртвеца или купчината изгорели кости, с урна или без урна, и в двата случая понякога слагали късове жертвено месо или цели животни и съдове, най-вероятно не само дар, а също пълни с храна или течност — за дългия път към другия свят. Понякога начупвали съдове, като части от тях хвърляли в гроба. Или — пътуването към отвъдното, независимо как е започнало, от кладата или от земята, е изисквало храна (не съвсем задължително вече и при двата случая). В некропол Девня 3 са проучени по един гроб с трупоизгаряне и трупополагане — и двамата мъртъвци са били придружавани от по едно куче. Погребенията са извършени в ями.

Разгледаните погребални практики и при двата обреда в няколко изцяло проучени некропола по крайбрежието показват убедителни сходства, т. е. с изключение на един от основните възгледи относно начина, по който починалият трябва да се отпрати, всички останали представи и обичайни изисквания най-малкото са оставили еднакви материални следи. Поради това за най-достоверен приемам извода, че некрополите са останки от прабългарските племена, заселени в района по едно и също време — около края на VII в. и живели заедно, със сходна материална култура. В началното време на новите си места тези племена не са имали контакти с местно, заселено преди тях на същото място население — славянско или друго.

Възниква един частен въпрос: какво е отношението на това прабългарско население към населението, оставило некропола в Разделна, за разлика от останалите само с трупоизгаряне. Той е датиран към VIII — до средата на IX в. Разположен е също върху широка тераса. В него са проучени 231 гроба. Устройството на гробните съоръжения е разнообразно, описано по-горе и очевидно предполага същите причини за разнообразието си. Интересно е наблюдението, че повечето от урните преди погребението са използвани за други цели, а нови съдове са оставяни рядко. Върху близо 1/8 от дъната им има релефни знаци, добре познати у нас — рунически букви, кръгове с различни допълнения, правоъгълници, кръстове — равнораменни, пречупени, разцъфнали. Съдовете от Разделна показват черти, най-близки до прабългарските производствени похвати. Устройството на гробното съоръжение и начинът, по който се използват съдовете — като урни и рядко като гробен дар, както и хвърлянето на части от натрошени съдове в гробовете в Разделна не показват различия от обсъжданите вече некрополи. В 65 % от гробовете са открити предмети, свързани с облеклото, украшения, ножове и пр., подобни на споменатите по-горе. Всички са горели — очевидно мъртвият е бил стъкмен с тях при кремацията. В отличие от другите некрополи обаче в Разделна заедно с мъртвеца на кладата са поставяли и някои вещи, свързани с ежедневните, най-вероятно трудови дейности: сърпове, въдици, прешлени за вретено. Съвсем рядко в гробовете е поставяна и храна, късове от животни. Първоначалното впечатление на проучвателите е, че жертвената храна също е горяла в повечето случаи. Това би представлявало определена разлика в сравнение с другите некрополи — дали месото за изпът трябва да е сурово или изгорено. Остеологическите изследвания показват[13], че по-голямата част от горелите животински кости са всъщност астрагали, повечето пробити и най-вероятно носени като амулети и костени шила, които трябва да отнесем към обичайните сечива, а не към жертвената храна. Наличието на сечива, изгаряни на кладата определя една сравнително по-висока степен на уседналост и производство. Правят впечатление и начертанията на някои от релефните знаци по дъната на съдовете, датиращи към IX в.[14] Във всички останали характеристики некрополът от Разделна е сходен с езическите двуобредни некрополи от околността. В Разделна също липсват ранновизантийски материали или пък данни за близки някакви контакти с ранновизантийско население — по отношение на производствени практики, заимствани традиции и пр. Изключение правят ранновизантийските тухли, употребени вторично за някои от гробните камери, както впрочем и в другите обсъждани некрополи. Най-вероятно изглежда населението, оставило некропола при Разделна, да е една отделна група от заселилите се прабългари. Вероятно представя едно от племената, практикували само трупоизгаряне, живяло в отделно селище и с материална култура в един по-развит етап.

Можем да потърсим историческото обяснение за появата на това население в района през VIII в. Най-ясен в този случай е Теофан Изповедник, който пише, че след битката при Оглос българите преминали Дунава и „дошли при т. нар. Варна, близо до Одесос и до тамошната земя“[15]. Археологическите извори напълно подкрепят сведението. Некрополите в Девня, Варна и Разделна очертават най-югоизточния край на тази „тамошна земя“, заселена с прабългарски племена. Характеристиките на некрополите им показват, че са живели компактно и затворено.

Заселването на прабългарска маса, съставена от различни племена, предполага и собствена племенна аристокрация. Като косвен археологически извор за това предпазливо може да се използва масовото човешко жертвоприношение в пръстеновидния гроб в некропол Девня 3[16]. Събитието е датирано към края на IX в. В това необичайно гробно съоръжение са нахвърляни жени, деца и двама старци. Голяма част от тях (75,5 %) са с изкуствено деформирани черепи. Доказателствата за високия им социален ранг могат да се потърсят в антропологическите им параметри[17], а възможната им обща семейна принадлежност — в състава по пол и възраст, както и в масовото им избиване наведнъж, при отсъствието на мъжете. Така е много вероятно да са някое от големите семейства от племената, населявали района. Изглежда, човешкото жертвоприношение в Девня 3 може най-близко да се свърже със събитията от 865 г.: бунта срещу покръстването и потушаването му от Борис-Михаил. Князът наредил да избият 52 болярски рода: „. . .сте ги надвили от мало до голямо и хванали в собствените си ръце, пък и как всичките им първенци и по-знатни хора с целия им род били избити с меч. . . дето поколението, което не е участвувало в замисъла на своите родители и не е било изобличено, че е дигнало оръжие против вас, е било изклано невинно заедно с виновните.“[18]

Прабългарските групи преживяват покръстването. Археологически това е засвидетелствувано в рамките на езическите некрополи в Топола и Девня 3. По-особено място заема некрополът Девня 2, изцяло с трупополагане. Датиран е в края на IX — началото на X в. Определен е като християнски поради: 1. ориентацията на скелетите — с глава на запад; 2. липсата на гробни дарове и 3. положението на ръцете — скръстени върху гърдите или корема. Това положение на ръцете впрочем е само при около 30 % от проучените 101 гроба, като близо една трета от некропола е разрушена. Гробните съоръжения са подобни на тези от езическите некрополи: ями и ями, отчасти обложени с каменни плочи. В около една четвърт от гробовете са използвани дъски, ограждащи отчасти трупа, понякога съчетани с камъни, без правило. Починалият е полаган по гръб, положението на ръцете всъщност е най-разнообразно, както личи от каталога на гробовете. Ориентацията на главата на запад е най-сигурният довод в полза на християнската религия на погребаните, според изследвача на некропола. Но и самият той обръща внимание на големия брой езически практики, засвидетелствани в некропола. Нека разгледаме накратко особеностите: находки и разположението им в гроба. Използван е обичайният за некрополите дотук беден кръг от предмети и украшения, части от облеклото и коланите, пръстен с пентаграма, железни ножчета. Всички са на установените за носене приживе места. В няколко случая е засвидетелствувано отрязване на ходилата, като отрязаните части не са открити в гробовете. След полагането на трупа в гроба, в много случаи са взети и други мерки за обезвреждане на злите сили — непосредствено затискане с камъни на определени части от тялото — главата или краката. Понякога камъните са затискали тези части през сложените първо върху трупа дъски. В 9 гроба скелетите са разрушени известно време след погребението, най-вероятно все със същата цел. Липсват жертвена храна и съдове, както и други гробни дарове. Само при едно дете са открити на купчина до главата 21 астрагала (гроб 21) и при друго, съвсем малко по възраст, железен връх от копие (гроб 59). Открити са и два кенотафа. Така погребалните практики изглеждат много повече езически, отколкото християнски. Публикувани са прабългарски езически некрополи, в които ориентацията на скелетите е също запад — изток, липсват жертвена храна, съдове и гробни дарове[19]. В този смисъл изглежда, че само изброените признаци не могат да определят един некропол като християнски, пренебрегвайки останалите, много по-специфични етно- и религиозноопределящи практики. Що се отнася до ориентацията, точното изброяване на гробовете с различна посока показва, че тя е доста лабилна като правило. За района преобладава една посока, север (глава) — юг, но съществува смущаващ брой отклонения, недопустими при строго регламентирано изискване, както например е при християнството. Задължителната ориентация предполага обоснован сериозен мотив, възприет от цялата религиозна общност безпрекословно. Тя не е обезателно свързана с посоките на света, както е при християните — от изток те всички очакват Месията, спасението си. Лицата им трябва да са обърнати натам, за да го посрещнат. Не се допускат никакви отклонения, като изключим обичайните сезонни отклонения, а доколкото ми е известно, не са и открити. В това отношение показателни са изследванията за свещената посока у тюркските народи, както и на мотивите за избора й[20]. Това предпоставя, че докато не се определи поне с известна сигурност мотивът, изискващ от различните прабългарски племена да погребват мъртвите си с глава на север или на запад, ориентацията не може винаги да се използва като надеждна определяща етно- или религиозна характеристика.

В този смисъл некрополът Девня 2 е много повече езически, отколкото християнски. Единствената в него преобладаваща западна ориентация, различна от предимно северната в другите езически некрополи, по-скоро е указание, още едно, за разнородния състав на прабългарите, отколкото за християнизирането им, разбира се, без категоричност.

Това противоречие се появява от подробното разглеждане на самия материал. Съвсем вероятно е некрополът Девня 2 да е християнски — най-езическият от всички християнски некрополи. В него, изглежда, са отразени първите години след покръстването. В етническа близост до него стоят християнските некрополи във Варна 2 и Дуранкулак. За съжаление данните от некропола Варна 2 не са публикувани, освен в един описателен доклад. Не е проучен изцяло и некрополът на Дуранкулак, и както ще се окаже, не е известна най-решаващата му част. И двата са разположени на равнинни места, на по няколко стотин метра от съвременните им селища. Спадат към най-големите: във Варна 2 са проучени 783 гроба (вероятно е имало около 900), в Дуранкулак — 248, около една трета от цялата площ на некропола.

Некрополът Варна 2 съдържа една по-стара, езическа част, обособена в югозападния му край. Тя се отличава с необичайно голямата дълбочина на вкопаване на гробовете. Там са извършвани погребения в ями, чрез трупополагане, с ориентация на запад (глава) и чрез трупоизгаряне без урни. В гробовете са открити немногобройни съдове, но жертвена месна храна липсва. Предметите са на обичайните за носене места, украшения и части от облеклото, рядко ножчета. Особености са 8 гроба с разрушени скелети; 8 — с погребани в тях само части от тялото, обикновено скупчени на едно място; 6 ями, ориентирани запад-изток, с ниша в северната стена, в която е положен покойникът. Нишите са затваряни с плочести камъни. Подобен гроб с ниша е описан и в Девня 1 — яма, ориентирана север-юг. Проучени са и 10 кенотафа. Тази група гробове е обредно близка до разглежданите в Девненските езически некрополи, включително Девня 2 — какъвто и да е той в религиозно отношение. Трябва да се обърне особено внимание на полаганата на запад глава на покойника и на липсата на късове жертвено месо. Откритите съдове са рядко гърнета от песъчлива глина с врязана украса, преобладават излъсканите съдове от пречистена глина, червени и сиви на цвят: най-много кани и по-малко гърнета, а също и купа и кана, покрити със зелено-кафява глазура. Върху някои от тях са врязани прабългарски рунически знаци, върху дъната се срещат и релефни знаци.

Всички останали гробове са християнски. Близо две трети са изградени предимно старателно от плочи, преизползвани къноантични архитектурни елементи и тухли.

Няколко са постлани, няколко са иззидани от хоризонтално наредени тухли, споени с кал. От останалите гробове близо една трета представляват ями, частично обложени или покрити, или постлани с плочи. Общо преобладават най-обикновените ями. В устройството на гробното съоръжение много рядко са използвани и дъски, както например в Девня 3, без ясно изразено правило — 2 ковчега, скрепени с железни скоби, няколко скелета само покрити с дъски, 2 — положени върху дъски.

Находките, макар и по-голям набор в сравнение с езическата част, показват все същия скромен бит — или, напълно възможно, изискванията за представяне в отвъдния свят в скромен вид. Украшения, най-често обеци, пръстени, копчета, стъклени мъниста, различни апликации, части от колани и ножчета са открити в около 200 гроба. Интересно е да се отбележи, че някои от тези украшения вече се явяват като дар — хвърлени в насипа на гроба или около трупа. Важна е откритата върху гърдите на възрастен мъж монета на Лъв VI (886—912), пробита, най-вероятно носена като медальон. В друг гроб е открит оловен моливдовул, много лошо запазен, на княз Симеон[21]. Подобен е намерен случайно в околностите на некропола, принадлежащ на княз Михаил, с надпис „Михаил, архонт на България“.

Датировката на Варна 2 е определена между края на IX и най-късно до 971 г. Основанията на изследвача на некропола за крайната дата почиват върху падането на Североизточна България под византийска власт. Възприетото вече окончателно християнство е отразено чрез множеството тухли с надраскани кръстове, положени в източния край на гробовете. Безспорно в този обичай можем да видим дейността на византийските християнски мисии, което в Девня 2 не е засвидетелствано. Подобни кръстове, издраскани върху тухли или някои от плочите на каменните гробници, се откриват повсеместно в българските земи през X в.

Характерните черти на Варна 2 и особено на езическата му част са указание за население, съвсем сродно на това от Девня и Варна. Откриваме го вече в един по-развит културно-икономически етап и с нова религия. Изглежда че този некропол бележи и края на възможностите ни ясно да определяме етническите специфични черти на това прабългарско население, чиято уседналост, икономическо развитие и най-накрая християнизация и византийско владичество нарушават неговата компактност и затвореност. В края на X в. етническата му идентификация вече е много трудна. (В такъв смисъл и точно определената година 971 за край на използване на некропола изглежда много спорна.) В некрополите из България можем да открием спомена за езическото му време, с по-голяма сигурност предимно по най-специфичната му и сериозна практика против превъплътяване — разрушаване по някакъв начин, макар и символично, на целостта на тялото на покойника.

Известната част от некропола в Дуранкулак се датира към средата на IX — края на X в., синхронен с Варна 2. Краят му настъпва с организираното напускане на селището. Наред с възприетия вече християнски погребален обред, включително и надрасканите по каменните плочи кръстове, при практикуването на който несигурно остава все още само положението на ръцете, рядко се срещат и езически преживелици: хокери, завързване на краката преди погребение, ритуално разрушаване на скелета, 2 гробни дара — гърнета, поставени обаче извън гроба, 6 кенотафа. Украшения и няколко ножа са открити в около една шеста от гробовете. Типологически те напълно се вместват в рамките на IX—X в. и са познати от цялата територия на България. В гробовете някои от тях са открити на обичайните за носене места, други са хвърлени в насипа като дар. Етническата определеност на тези неортодоксални практики се подкрепя от анализа на керамиката от селището, архитектурата и антропологическите изследвания. Селището и некрополът в Дуранкулак са прабългарски. Те поставят много сериозни въпроси: 1. В керамиката се явява един мотив на врязана украса върху песъчливите гърнета, представляващ около 90 % от всичките мотиви — вертикални линии, цялостно или на снопове, покриващи тялото на съда или в съчетание с известните хоризонтални или вълнообразни линии. Този мотив не е познат от преди средата на IX в. у нас, а след това се разпространява в ограничен район, засега само в Североизточна България, предимно в Добруджа[22]. Познат е от земите около Дон, Волга и Приазовието. Определя се като прабългарски, както и цялата керамика от Дуранкулак, според технологията и типологията си. Появата на тази специфична керамична група, заедно с някои строителни особености не само на селището в Дуранкулак, но и на други места по Черноморието и в Добруджа, предполага появата на ново население в района, много вероятно разместване на етнически групи, в основата си прабългарски. Въпросът с произхода на това население все още не е обоснован исторически. Възможно е да са размествания на племена вътре в територията на Българското царство. Съществува и мнение, което свързва появата им по Черноморието със събитията в Хазарския хаганат в началото на IX в. — избухването на гражданска война, довело до миграции[23].

Представлява интерес и въпросът относно религиозната принадлежност на това население — дали е дошло вече покръстено или е преживяло това веднага, щом се е настанило? Характерът на езическите практики, наблюдавани в Дуранкулак, указват само един вече установен християнски погребален обред. От друга страна, времето на усядането им в този район, според всички останали белези, не съвпада напълно с установяването на християнството в Българската държава или поне предоставя много малко време за покръстване и обективно възприемане на християнската обредност. Същевременно има известни данни в полза на идеята, че тези групи население наистина се разселват тук през IX в. — липса на по-ранен, между VI и IX в., културен пласт и появата на различна по украса керамика. Окончателното решение на този въпрос би могло да се потърси едва след пълното проучване на средновековния некропол край Големия остров. Липсата на езическа част би означавала липса и на езичници.

Със средата на IX в. се свързва и навлизането на прабългарите в черноморските ранновизантийски градове. От това време датират средновековните културни пластове, проучвани в тях[24]. От населението, което те вероятно заварват в тези градове, са некрополите в Българево, Каварна 1, Шабла — досега само толкова са проучени и публикувани. Датирани са в X в. Малки според броя на гробовете си, те са разположени върху стари, тракийски надгробни могили, а Каварна 1 — върху три. Този избор на място за устройване на некропол е познат от цялата територия на България и е съвсем различен от прабългарския, обсъждан досега. Погребалният обред е безспорно християнски, вече добре усвоен; гробните съоръжения са предимно каменни гробници в различни варианти, с надраскани върху плочите кръстове; гробни дарове липсват, понякога се откриват украшения. Тези некрополи са проучвани отдавна, предимно чрез спасителни разкопки и нямат антропологически изследвания. Затова е рисковано върху тях да се правят повече изводи.

---

[1] Тук е посочена литературата за всички некрополи, обсъждани в работата:

ВАРНА 1 — Д. Ил. Димитров. Двуобреден ранно-български некропол при Варна. — В: Преслав II. С., 1976, 107—124.

ВАРНА 2 — А. Кузев. Раннесредневековый некрополь под Варной. — Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Bratislava, 1975. T. 2. Bratislava, 1980, 259—261.

ДЕВНЯ 1 — Д. Ил. Димитров. Новооткрит ранно-български некропол при Девня. — ИНМ — Варна, VII (XXII), 1971, 57—75.

ДЕВНЯ 2 — Д. Ил. Димитров. Старобългарски некропол № 2 при Девня. — ИНМ — Варна, VI (XXI), 1970, 21—47.

ДЕВНЯ 3 — Д. Ил. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при град Девня. — ИНМ — Варна, VIII (XXIII), 1972, 45—65: P. Boev, Kavgazova, L., D. Piperkova. Anthropological Study of Mediaeval Cemeteries No 1. and No 3. near Devnya (Bulgaria). — Anthropologie, XXIII/1, 1985, Brno, 69—74.

РАЗДЕЛНА — Д. Ил. Димитров. Некрополът при Разделна. — ИНМ — Варна, XIV (XXIX), 1978, 120—152.

ДУРАНКУЛАК — К. Меламед. Ранносредновековните некрополи. — В: Дуранкулак. Т. 1 — Ранносредновековно селище и некропол. С., 1990, 111—149; вж. пак там И. Йорданов, В. Чолаков. Антропологични данни от изследването на костни останки на погребаните в средновековния некропол до Дуранкулак, 269—295.

БАЛЧИК — М. Димитров. Ранносредновековен двуобреден некропол при Балчик (проучвания през 1984 и 1986 г.). — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 231—240; Старобългарски некрополи в град Балчик. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 87—100.

ТОПОЛА — Л. Дончева-Петкова, Ст. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). — В: Проблеми на прабългарската история. . ., 1, 187—197.

БЪЛГАРЕВО — Л. Бобчева, А. Салкин. Средновековен некропол при с. Българево, Толбухинско. — Известия на ОИМ и БИД, 1, Толбухин, 1973, 173—175.

КАВАРНА — М. Мирчев. Новооткрит средновековен некропол при Каварна. — ИВАД, XII, 1961, 67—76. вж. също: Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. Издателство София-Прес; Ранносредновековни български селища и некрополи по Южнодобруджанския Черноморски бряг. — В: Сборник Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 90—109: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., 1976.

[2] К. Меламед. Средновековни погребални обичаи в Родопите. — В: Акти на Втори международен конгрес по българистика. Т. 6. С., 1987, 301—312.

[3] Ст. Ваклинов. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. — ИБИД, XXIX. С., 1974, 177—188; Ив. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. С., 1983; Златният стожер на прабългарите. С., 1985.

[4] Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987; U. Fiedler, Studien zu Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teile 1, 2. Bonn, 1992.

[5] Св. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, гл. 3 — Погребальные обычаи и культовые обряды; Археология СССР: Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958; С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, 11—41; В. Бешевлиев. Прабългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 102 и посочените там извори.

[6] Д. Ил. Димитров. Прабългарите. . .; В. Бешевлиев. За разнородната същност на първобългарите. — В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, 20—25; U. Fiedler. Die Grablegen der Protobulgaren an der unteren Donau. — В: Проблеми на прабългарската история. . ., 1, 143—159.

[7] Л. Бобчева. Две грънчарски пещи в ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМ Варна, XIII, 1977, 172—177; Прабългарското селище при с. Топола, Толбухински окръг. — В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, 198—201; Г. Джингов. Калиакра през старобългарската епоха (VII—XI в.). — ИНМ — Варна, XVII (XXXII), 1981, 29—41; в същия том Л. Дончева-Петкова. Средновековното селище при

с. Одърци, Толбухинско, 19—28; К. Меламед. Керамика от ранновизантийската и ранносредновековната крепост в квартал Хоризонт- Балчик. — В: Балчик — древност и съвремие, Добрич, 1990, 83—99.

[8] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965; Средновековното селище при с. Гарван, Силистренски окръг, VI—XI в. С., 1986; Ст. Ангелова. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI—VII в. — Археология, XXII, № 4, 1980, 1—12; Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Съставът на населението в Добруджа от края на X до края на XI в. — В: Акти на Втори международен конгрес по българистика. . ., 373—384.

[9] В. Велков. Някои проблеми на етническото състояние в древнотракийските земи през V—VI в. — В: Първи конгрес на БИД. С., 1972. Т. 1, 378—379.

[10] В. Флеров. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар. — В: Проблеми на прабългарската история. . ., 1, 177—186.

[11] В. Гюзелев. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (VI—VII в.). — Археология, XXI, № 4, 1979, 12—22; Археология СССР: В. Седов. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982.

[12] Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974. Втора глава — Облекло, 226—258.

[13] Ст. Иванов. Животински остатъци от ранносредновековни некрополи във Варненско. — ИНМ — Варна, XII (XXVII), 1976, 159—171.

[14] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България, VII—X в. С., 1980; Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци. (В търсене на закономерности.) РП, XXII, 1991, 79—81. Напълно приемам датировката на некропола в Разделна — края на VIII — средата на IX в., но не споделям определянето му като славянски.

[15] Theophanes ГИБИ, III, 261—264; В. Бешевлиев. Името Варна. — ИНМ — Варна, XVII (XXXII), 1981, 5—8.

[16] Д. Ил. Димитров, Маринов, Г. Раннобългарски масов гроб при гр. Девня. — ИНМ Варна X, 1974, 109—143; Д. Ил. Димитров. Варна и близката й околност през VII—IX в. — ИНМ — Варна, XVIII, 1982, 62—63.

[17] Й. Йорданов. Антропологическо изследване на костния материал от раннобългарския некропол при град Девня. — ИНМ — Варна, XII, 1976, 171—213.

[18] Responsa Nicolai Papae I. Д. Дечев, С., 1922, 33, XVII. Вж. също „Недоволни от това, неговите боляри разбунтували народа против него, за да го погубят. И тъй, колкото били в десетте комитета, те се събрали около двореца. . . Царят наказал със смърт само петдесет и двама от болярите.“ — ЛИБИ II, 287—288.

[19] Св. Плетнева. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья — В: Плиска — Преслав II, С., 1981, 9—19; Д. Ил. Димитров. Прабългарите. . .

[20] В. Бешевлиев. За ориентацията на прабългарските сгради. — ИНМ — Варна X, 1974, 103—106; Първобългарите. . ., 75—76.

[21] Ив. Йорданов. Новооткрити моливдовули на Борис и Симеон. — Нумизматика, 4, 1986, 29—30.

[22] К. Меламед. Керамиката от ранносредновековното селище. — Дуранкулак I. . ., 159—181.

[23] Д. Ил. Димитров. Правобългарите. . ., с. 272.

[24] Пак там, 200 сл.; Д. Топтанов. Каварна и Каварненския край по времето на Ранновизантийската империя (V—VI в.) и Първото българско царство (VII—XI в.). — В: Каварна. С., 1984, 62—84; A. Salkin, Toptanov, D. Fortresse de la Haute époque byzantine au lieu dit „Jajla“, près du village Kamen brjag, departement de Tolbuhin. — In: Dobrudza. Etudes éthno-culturelles. S., 1987, 22—36.

Caractéristiques des nécropoles du haut Moyen âge sur le littoral bulgare de la mer Noire

K. MELAMED

(Résumé)

Dans cet article sont considrées les pratiques funéraires dans les nécropoles païennes du haut Moyen âge, situées à Devnja 1, 2 et 3, à Varna 1 et 2, et à Razdelna. Sont également utilisées des données des nécropoles de Balčik, de Topola et de Durankulak. L'auteur a employé la méthode comparative. La principalequestion de la recherche est de savoir quelle population, homogène ou non du point de vue ethnique, a laissé les grandes nécropoles bi-rituelles et quel est le rapport de la nécropole uniquement à incinération de Razdelna avec celles-ci. La seule differénce dans les pratiques funéraires — inhumation et incinération — est due au caractère hétérogène du „peuple nouvellement apparu“ qui s'est installé en Bulgarie du Nord-Est et a fondé l'Etat bulgare. L'auteur émet la supposition que dans ces nécropoles, on enterrait aussi des Slaves.

Il émet également l'hypothèse que l'immolation humaine en masse dans la tombe circulaire de Devnja 3, est l'œuvre du prince Boris-Michel après la répression de la révolte des boyards qui se sont soulevés contre la conversion au christianisme: comme répondant de plus près aux descriptions des sources écrites, on suppose qu'il s'agit en l'occurrence de l'une des 52 familles qui ont eu les têtes coupées à Pliska.

Les caractéristiques des nécropoles de Varna 2, de Devnja 2 et enfin de Durankulak, montrent un rituel funéraire chrétien avec des réminiscences païennes protobulgares fortement marquées. Ces nécropoles marquent la transition du paganisme au christianisme dans les pratiques funéraires des tribus protobulgares. Après l'analyse comparative des documents, on a adopté la thèse que les anciens centres byzantins de la mer Noire n'ont pas été détruits et bien que très barbarisés et en déclin, ils ont continué à vivre aux VIIe et VIIIe siècles. Pendant la première moitié du IXe siècle, les Protobulgares ont commencé à y faire leur apparition.

En conclusion, sont présentées les caractéristiques des nécropoles chrétiennes de Bălgarevo, de Šabla et de Kavarna. Comparées aux pratiques des nécropoles protobulgares considérées, elle montrent une différence: leur rituel funéraire est incontestablement chrétien et le caractère des écarts, si de tels existent, ne peut etre lié au passé protobulgare païen.

Материали и съобщения

Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско

НИКОЛАЙ МАРКОВ

През 1992 г. сбирките на Националния музей се обогатиха с един нов паметник на българското средновековно изкуство — медальон с изображение на лъв (обр. 1). Намерен случайно през 1988 г. при обхождане на останките от средновековната крепост в м. Имането при с. Джулюница, Търновско, медальонът сменя няколко притежателя, за да стане най-накрая собственост на музея под инв. № 30 837.

Той е изработен от тънка, леко изкорубена навън медна пластина, оформена като равнобедрен триъгълник със заоблени ъгли. Размерите му са: височина — 38 мм и ширина — 34 мм. На лицето на медальона е представен изправен на задните си лапи лъв в ход наляво в типична хералдична поза — с раздалечени в размаха си предни лапи и глава в профил. Опашката му е „S“-овидно завита зад гърба. С лапите, главата и долния край на опашката си лъвът опира в сравнително тънък, обрамчващ медальона бордюр. Чрез гравировка с щихел и насичане с поансон, по повърхността на тялото са нанесени и дооформени анатомичните подробности — око, ухо, муцуна, грива, мускули, пръсти и опашка. Силуетът на лъва и бордюрът са подчертани чрез изземане на материал от фоновото поле до получаване на плитки гнезда и последвалото им запълване с тъмносин емайл (техника — émail champlevé). Изображението на лъва, както и бордюрът са със значителни следи от позлата. Непозлатеният гръб е обхванат от тъмнозелена патина. Патинирани са частично и четири от фоновите клетки на местата с разкъртен емайл. В горния край на медальона се забелязват следи от отчупена почти до дъно, вероятно с въртеливо движение, халка.

В сюжетно и отчасти в технологично отношение описаният медальон има засега един-единствен аналог у нас — отдавна известният на науката медальон с лъвове (обр. 2), намерен при разкопки в Търново през 1900 г. и съхраняван в Археологическия музей в София под инв. № 2230[1]. Поради това при последвалото разглеждане на някои от въпросите, породени от откриването му — за технологичните му особености, за мястото на производството му, за времето на неговото създаване и за предназначението му — ще представим достигнатото от нас в съпоставителен план.

За изработването и на двата медальона е била използвана почти чиста от легиращи компоненти мед. Осреднените резултати от спектралния анализ на анализираните участъци дават следните съставки: Cu — 99,8%; Pb — 0,1%; Sb — 0,001 — 0,003%; следи от Au, Ag, Si, Ca, Mg, Al и Fe (в сплавта, послужила за изработката на новооткрития медальон, има и около 0,01% Sn)[2]. Необходимостта за работа с практически чиста мед е била наложена вероятно по технологични причини. Легиращите компоненти, които за друго метално произведение биха били желани, тъй като понижават точката на топене на сплавта, тук очевидно са били съзнателно избегнати като вредни примеси, защото при стопяването на емайла те биха влошили неговото качество чрез нарушаване на хомогенността му, а вероятно биха променили и неговия цвят.

Оформянето и на двата медальона е било извършено чрез допълнително изчукване на близки по форми на крайните продукти лети заготовки. За това свидетелстват както постепенното изтъняване към периферните им, така и следите от пластична деформация — изчукване и разглаждане, ясно доловими откъм техните гърбове.

И при двата медальона клетките за полагането на емайла са били оформени вероятно чрез изземане на материал с щихел на дълбочина около 0,3 мм. При медальона от Търново дъната на клетките са леко насечени нагъсто с шило, което несъмнено е спомогнало за фиксирането на емайла. При този от Джулюница дъната са гладки, като само контурите на клетките са допълнително оформени с вдълбани, сравнително плитки бразди. Очевидно по този начин се е търсело не само по-доброто сцепление на емайла с метала, но и засилването на цветовата наситеност на стъклената маса в периферните участъци (тук трябва да напомним, че емайлът на търновския медальон е непрозрачен и поради това е било възможно насичането на клетъчните дъна, без това да се отрази на външния му вид).

Емайлите и на двата медальона имат близък състав[3], но са пслучени при различни температурни режими поради търсения от занаятчиите различен външен ефект — единият — червен, непрозрачен, нехомогенен, наподобяващ мозайка със светли и потъмни участъци, а другият — тъмносин и прозрачен.

Една съществена технологична разлика между двата медальона са както начините на позлатяването им, така и последователността на операциите — позлатяване и емайлиране. Докато при медальона от Джулюница позлатяването предхожда емайлирането, за което съдим по вида на някои участъци, в които емайлът е залегнал върху позлатата, то позлатяването на този от Търново е извършено вероятно след полагането на емайла. Позлатяването на джулюнишкия медальон е извършено чрез неколкократно амалгамиране, при което е оформен добре доловим междинен слой от златно-медна сплав — резултат от протичането на активен дифузионен процес между двата метала. Тази на търновския медальон е изпълнена с полагане на златен лист с дебелина около 25 мм върху предварително амалгамирана повърхност. Специфична негова технологична, а вероятно и художествена характеристика е предварителното орнаментиране на златния лист с успоредни (на разстояние 75 мм една от друга) зигзаговидни вдлъбнати ивици. Вероятно с цел запазване на тази декорация на златния лист след полагането и притискането му към основата посредством силно пластичен материал медальонът бил подложен на нагряване при сравнително ниска температура (не по-висока от 350° С). Изглежда, че продължителността на нагряването при него е била по-голяма, тъй като въпреки ниската температура живакът от амалгамата се е изпарил сравнително интензивно и в значителна степен. Така е била осигурена здрава връзка между златния лист и медната основа.

Тук е мястото да споделим, че въпреки различната технология на позлатяването външният вид в позлатата и на двата медальона не е бил различен поради достигнатия приблизително еднакъв повърхностен състав: а) при медальона от Джулюница —

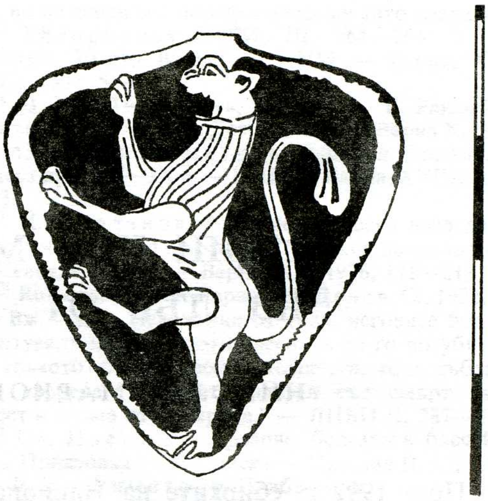

1

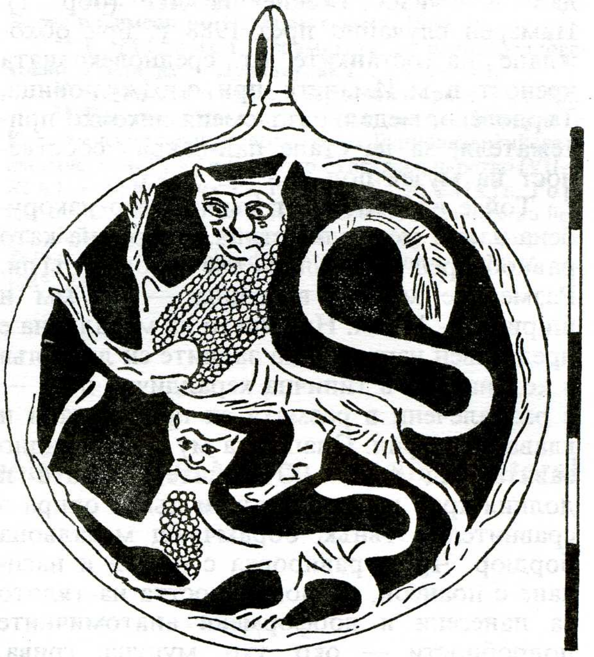

2

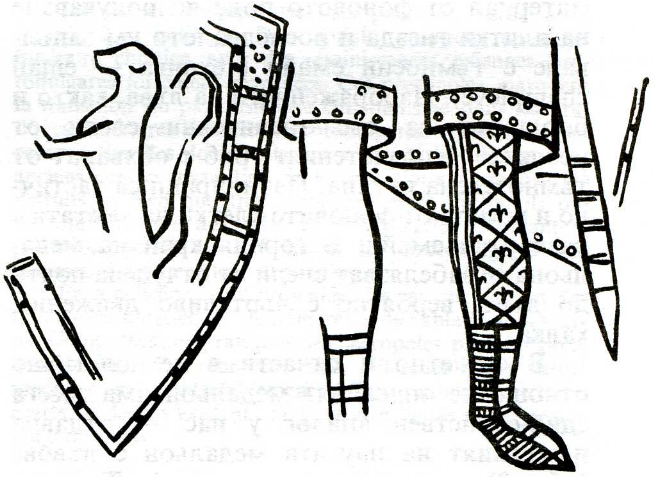

4

Au — 86,8%; Cu — 3,6%; Ag — 9,5%; Hg — 0,03%; Pb — 0,001%; Zn — 0,005%, и б) при медальона от Търново — Au — 87,4%; Cu — 7,5%; Ag — 4,1%; Hg — 0,6%; Pb — 0,001%.

За отбелязване е и една друга, съществена в технологично отношение разлика. Докато при новооткрития медальон гравировката и пунцировката са извършени преди позлатяването, то при търновския медальон кръгчетата, оформящи гривите на животните са нанесени с поансон (пунца) след полагането на позлатата.

Близостта на технологичните похвати, приложени при изработката на двата медальона дава основание да допуснем, че те са дело на едно и също ателие, а може би и на ателиета, следващи близки производствени традиции. Няколкото установени технологични отлики сме склонни да обясним със съзнателно търсените от майстора (майсторите) отлики на емайлите, наложили необходимостта от приложението на специфични термични обработки.

Местонамирането на двата медальона, единият в Търново, а другият недалеко от града, навежда на мисълта, че тези ателиета ателие) са действували на територията на таропрестолния ни град[4].

Силен довод в подкрепа на тази идея е и намирането на други аналогични в технологично отношение материали в района[5].

Откриването на новия медальон дава ъзможност да се отговори и на въпроса за ида на двете произведения. Очевидно е, че е повтарят формите на двата разпространени на Балканите през XIII и XIV в. типове щитове[6]. Появата на лъва върху щитове или ърху медальони с форма на щитове[7] съвсем не е случайна. Тя се свързва с възприемането на християнската символика на лъвския образ, в чиято семантика се крие грижата и защитата на Господа за хората. Съдържанието на този символ произтича от думите на пророка Исаия: „Защото тъй ми каза Господ: като ревящ лъв и малко лъвче[8] над плячката си, макар много овчари да му викат, от вика им не ще трепне и на тяхното множество не ще отстъпи — тъй Господ Саваот ще слезе да се срази за Сион планина и за нейния хълм."[9] Очевидно същият апотропеичен смисъл е вложен и в изображенията на лъвове върху щитове от:1. — малка преносима византийска иконка от XIV в. с образа на Св. Димитър (обр. 3)[10]; 2. — фрагмент от стенописна фреска, изобразяваща воин, от черква № 10 на Трапезица, пак от XIV в. (обр. 4);3. – месингова късносредновековна апликация, намерена при с. Ветренци, Силистренско (обр. 5)[11]. В тази насока са особено интересни бележките на неизвестен арабски пътешественик, преми-

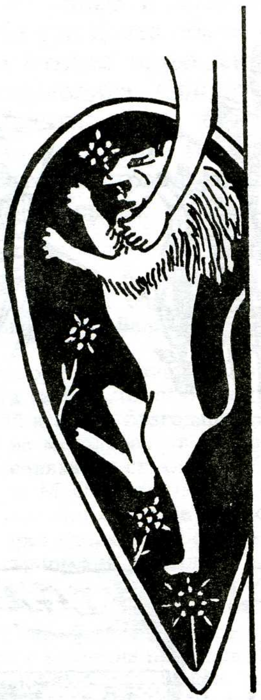

3

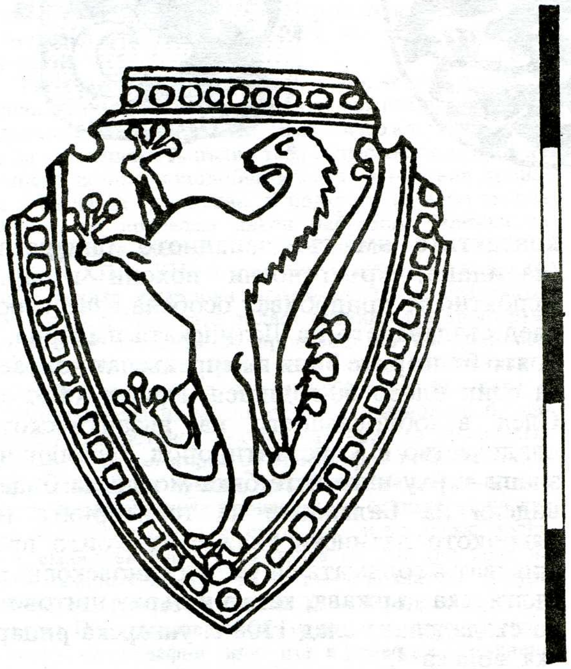

5

● *Обр. 1. Медальон с изображение на лъв от с. Джулюница, Великотърновско. Fig. 1. Médaillon à représentation de lion du village de Dzuljunica, rég. de Veliko Tarnovo*

● *Обр. 2. Медальон с изображение на лъвове от Велико Търново. Fig. 2. Médaillon à représentation de lions de Târnovo*

● *Обр. 3. Щит с изображение на лъв от византийска иконка, XIV в. Fig. 3. Bouclier à représentation de lion d'une icône byzantine, XIVe siècle*

● *Обр. 4. Щит с изображение на лъв от Трапезица. Fig. 4. Bouclier à représentation de lion de Trapezica*

● *Обр. 5. Апликация от с. Ветренци, Силистренско. Fig. 5. Applique du village de Vetrenci, rég. de Silistra*

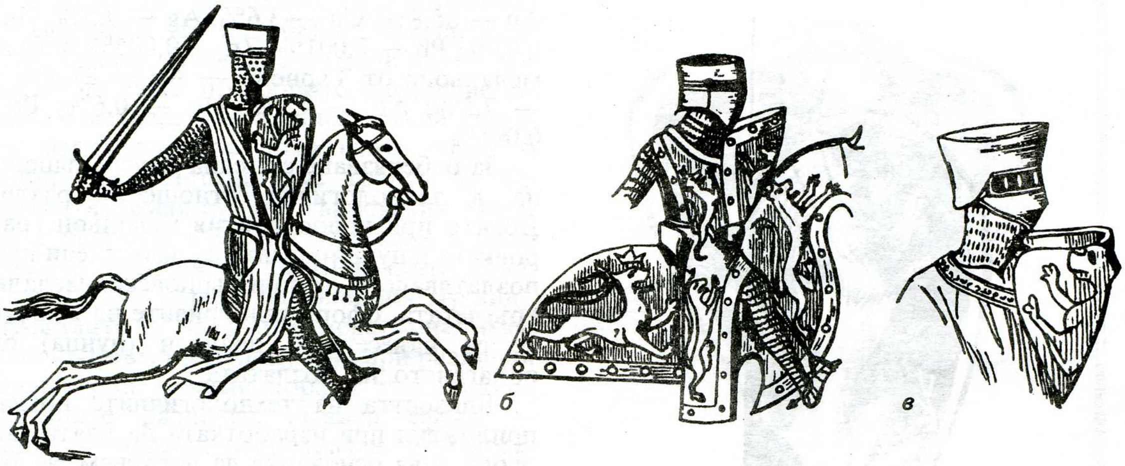

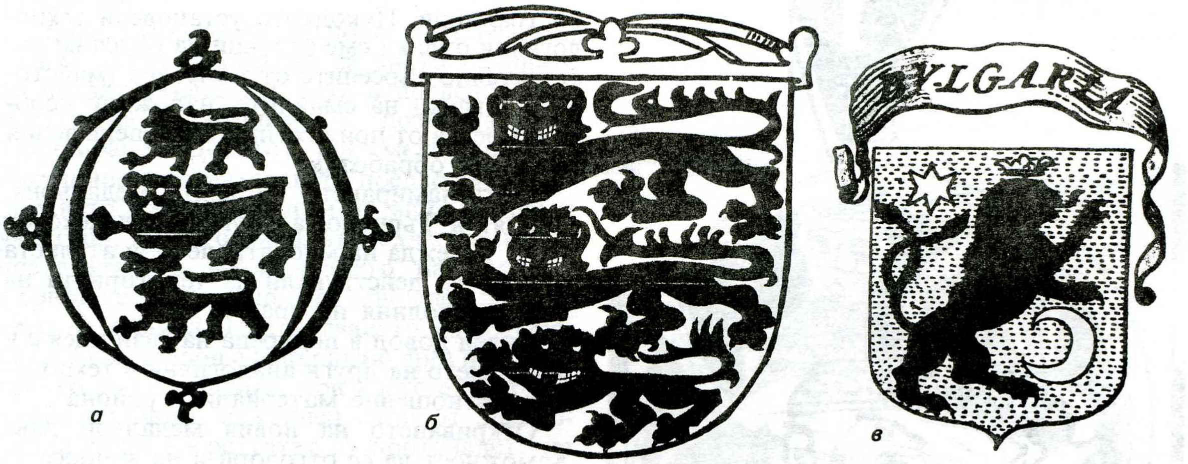

● *Обр. 6. Изображения на лъвове върху щитове на рицари от Латинската империя: а) на император Бодуен I, като граф на Фландрия, 1197 г.; б) на Савари дьо Молеон, 1215 г.; в) на Гоше дьо Жоани, 1211 г. Fig. 6. Représentations de lions sur des boucliers de chevaliers de l'Empire latin: а) de l'empereur Baudouin Ier, comte de Flandres, 1197; б) de Savary de Mauléon, 1215; в) de Roger de Joigny, 1211*

● *Обр. 7. Гербове на царство България от: а) анонимен марокански пътепис от втората половина на XIV в.; б) ръкописен хералдически сборник от Грюneберг, 1483 г.; в) карта на Западна България, Сърбия и Македония от Винченцо Коронели, 1692 г. Fig. 7. Ecussons du Royaume bulgare: а) d'une relation de voyage marocaine anonyme de la deuxième moitié du XIVe s.; б) d'un recueil héraldique de Grünberg, 1483; в) d'une carte de la Bulgarie occidentale, la Serbie et la Macédoine par Vincenzo Coronelli, 1692*

нал, изглежда, през Търново към втората половина на XIV в. Според тях: „... Върху щитовете на ханските (sic. — царските) войници имаше нарисувани лъвове"[12].

Върху външното оформление на този символ, довел до погрешни твърдения за наченки на хералдични традиции в средновековна България, ние няма да се спираме подробно. Струва ни се обаче, необходимо да упоменем, че триъгълни щитове с изправени хералдични лъвове (всъщност истински родови гербове) са били познати на балканските народи още от XI — XII в. чрез контактите им със западното рицарство (наемници, кръстоносни походи и др.). Вероятно те придобиват особена известност след създаването на Латинската империя, с която българите били в непрекъснат контакт за един близо 60-годишен период (обр. 6). След възобновяването на византийското владичество в Константинопол, хералдични знаци върху щитовете биха могли да бъдат видени на Балканите на територията на няколкото латински княжества, които преживяват в голямата си част средновековната българска държава, както и върху щитовете на създадената след 1308 г. унгарска рицарска войска[13].

Заблудата за наченки на хералдични традиции в средновековна България е безусловно подхранена и от „поевропейчването" на разглеждания християнски символ, изобразяван върху българските щитове още в ранните западни хералдични сборници (обр. 7). Впрочем още едно доказателство, че разглежданите от нас изображения на лъвове върху щитове не могат да се смятат за хералдични родови знаци, е непоследователната употреба на цветовете при тяхното изпълнение — синьо и златно; червено и златно. В тези три цвята обаче, сме склонни да потърсим отново проявлението на християнската символика. Синьото, червеното и жълтото (златното) са били смятани в християнската догматика като основни цветове, от които се гради цялото цветово разнообразие на света.

За съжаление не разполагаме с данни от точното местонамиране на новооткрития медальон, поради което за датировката му приемаме най-общо XIV в., време, което изобилства с разнообразни изделия — паници, монети[14], пръстени и др. — украсени с изображения на лъвове в различни пози[15].

[1] За него виж у Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1924, 63 и обр. 47; М. Ваклинова. Медальон с лъвове от Велико Търново. — Векове, № 6, 1975, 69—70.

[2] Всички лабораторни анализи използвани в настоящата работа са извършени от доц. В. Инкова, на която дължа най-искрени благодарности.

[3] Емайлът на медальона от Джулюница представлява натриево-силикатно стъкло с CaO, PbO, MnO и следи от Al_2O_3 и MgO. Оцветяването е на базата на меден (купро) окис при изпичане в окислителна среда. Той е нанесен чрез еднократно стапяне.

Този от търновския медальон е нехомогенна, едрозърнеста фрига от натриево-силикатно стъкло с оловен окис (PbO), CaO, MnO и следи от Al_2O_3 и MgO. Оцветяването е на базата на меден (купро) окис. Червената фрига е получена при първоначална варка в умерено редукционна среда и при полагането ѝ за емайлиране е смесена с безцветно стъкло с по-ниска точка на топене, което е захванало едрите частици на червената фрига. Така е получен външен ефект, близък до този на венецианската мозайка.

[4] За практикуваното във В. Търново златарство през XIII—XIV в. виж: Й. Йорданов. Занаятите в Търновград (XII—XIV). С., 1988, 44—67 (дисертационен труд).

Тук е мястото да споменем също, че още преди 20 години е изказана хипотезата за лиможкия произход на медальона от Търново (М. Ваклинова. Цит. съч.). Без да отхвърляме напълно тази възможност, струва ни се много по-правдоподобна идеята за местния произход и на двата медальона. В подкрепа на едно такова виждане ще приведем някои най-общи бележки за емайльорските ателиета на гр. Лимож.

През XII и XIII в. под несъмненото влияние на византийските емайлови произведения, в Рейнската, Лиможката и Мьозката област възникват и процъфтяват десетки ателиета за производство на емайлови изделия. (От това време се налага и техниката champlevé, развила се във връзка с въвеждането в масова употреба на медни основи, обикновено позлатявана впоследствие). Особено активни са лиможките емайльори, които първи се ориентират към производство на масова продукция, предназначена в голямата си част за износ. Техните произведения се поделят на две ясно обособени както по стил, така и по време групи; I— с емайлови фигури на позлатен фон (до края на XII — началото на XIII в.), и II — с позлатени фигури на емайлови фонове (от края на XII— началото на XIII в. насетне). При произведенията от втората група фигурите често са релефни или пък в релеф са изпълнени само отделни детайли.

През този втори период от развитието на лиможката емайльорска школа, под нейно влияние се създават многобройни ателиета в цяла Европа — в Испания, в Германия, в Полша, в Швеция, в Австрия. Майсторите, работещи в тях, следват до голяма степен и понякога доразвиват достиженията на своите лиможки учители. По всяка вероятност такива ателиета (ателие) възникнали и в Търново, където присъствието на западни занаятчии през XIII и XIV в. е несъмнено. (За повече подробности за лиможките емайли виж например у Isa Belli Barsali. European Enamels. London, 1969.)

[5] Някои от тях са публикувани, като например коланна апликация с женска фигура (виж С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец: в Сб. Царевград Търнов. Т. 2. С., 1974, 394, обр. 1, 6); сведения за други дължим на К. Тотев.

[6] Виж например щитовете от сцената „Св. Николай укротява вълните“ от Боянската черква.

[7] Възможно е появата и разпространението на медальони с форми на щитове да са отглас на прастара традиция, следи от която откриваме в достигналите до нас амулети (?) с форма на щитове — намерени в Палестина и датирани към XIV в. пр. Хр. (Л. Огненова. За произхода и появата на „беотийския“ щит. — ИАИ, XXVI, С., 1963, 109—110).

[8] В очевидно сбъркания, но вече каноничен превод на този пасаж в българското издание на Библията можем да прочетем: „... както лъв, както лъвче, което реве над плячката си ...“

[9] Исаия, гл. 31. 4.

[10] L'art byzantin — art européen. Athènes. 1964, p. 240, No 171.

[11] Тази апликация ни е предоставена за настоящата работа от К. Тотев, комуто тук благодаря. Понастоящем тя се намира в сбирките на НИМ.

[12] Хр. Дерменджиев. Символи и гербове в българското монетосечене и бонистики (XIII—XX в.). — Нумизматика, 4. С., 1980, 27.

[13] Лъвове върху унгарските хералдични знаци има още в началото на XIII век. За тях виж по-подробно у Ruffy Peter. Magyar ereklyék, magyar jelképek. Budapest. 1988, 90 old.

[14] Изкушени сме от възможността да направим аналогия между надписа по ръбовете на монетите от всичките емисии на Третото българско царство — „Боже, пази България“ и очевидно същото по смисъл значение на комбинацията — „лъв — монограм на царя“ от една емисия монети на цар Иван Шишман.

[15] Събрани данни за много от тях могат да се намерят напр. Jean-Cristian Poutiers. Le felin de la bague-cachet de Kaloyan. — Études balkaniques, 4. Sofia, 1979, 118—126; Ив. Сотиров. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. — Годишник на Националния археологически музей. VIII. 1992. С., 341—364 и другаде.

Un médaillon nouvellement découvert à représentation de lion de la région de Tărnovo

N. MARKOV

(Résumé)

L'objet de cette étude est un médaillon à représentation de lion dans une pose héraldique, trouvé en 1988 dans le lieu-dit „Imaneto“ près du village de Džuljunica, rég. de Tărnovo.

L'auteur publie les résultats des analyses de laboratoire de son fond de cuivre, de l'émail bleu foncé déposé par la technique „émail champlevé“, et de sa dorure, en cherchant des parallèles technologiques entre le médaillon nouvellement découvert et le médaillon à représentation de lion depuis longtemps mis en circulation scientifique. Il émet l'hypothèse que les deux médaillons proviennent de l'atelier (ou des ateliers) d'orfèvrerie fonctionnant sur le territoire de Tărnovo aux XIIIe—XIVe siècles.

Se basant sur un texte biblique (Isaïe. 31.4)„ l'auteur propose une interprétation du symbole „lion et lionceau“) et arrive à la conclusion de sa signification apotropéique.

Pour la datation du médaillon considéré, on se rapporte le plus généralement au XIVe siècle.

За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза)

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Наскоро от печат излезе книгата на Йордан Андреев „България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV-синът на Иван Александър), Велико Търново, 1993“. В нея се прави опит за преосмисляне на цялото турско нашествие в България през XIV в. Сам по себе си този факт задължително привлича вниманието на историците.

Мащабните обобщения на Й. Андреев се крепят на новото прочитане на важния Търновски надгробен надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Затова ще съсредоточим вниманието си основно на тази част. Откритият през 1858 г. надпис е станал обект на завиден брой изследвания. Сред проучвателите му са П. Р. Славейков, К. Иречек, В. Златарски, И. Гошев, В. Киселков, И. Гълъбов, И. Дуйчев и др. Първият опит за цялостно прочитане е извършен едва през 1945 г. от И. Гошев[1]. При общо взето правилното схващане на запазената част от текста, той се впуска в произволни разсъждения и закономерно стига до грешна възстановка. Работата е там, че в първоначалния вид надписът е бил изпълнен върху две или три вертикални каменни плочи (днес е оцеляла само лявата). Датирането на паметника в 1388 г. се дължи на прочетеното ЛѢТОМ Н̄І в седми ред. И. Гошев приема, че се касае за осемнадесетата година от управлението на цар Иван Шишман (1371—1395).

В следващите десетилетия учените се ограничиха главно с критични бележки по работата на И. Гошев. Й. Андреев е първият, който се заема с ново цялостно осмисляне на надписа. Той правилно предприема коренно различен подход. Авторът отбелязва, че ще се опира само на „твърдите“ факти,тъй като пълното прочитане нито е възможно, нито е необходимо (с. 117).

В предложения вид текстът на запазената част почти не се отличава от факсимилето на И. Гошев. Необяснимо обаче остава как между първото четене на Й. Андреев от 1984 г.[2] и сегашното са се получили 15 разлики. Повечето от тях не са съществени и допускаме, че са печатни грешки и недоглеждания:

+АЗЪ Б̃ЛГОѴЬСТНВА. Ї Х̃ТОЛЮБН. . .
ХА ПРѢВЄЛНКАГО Ц̃РѢ ІѠ̃ АЛЄЅАNЬ. . .

ВА Н АNЄѰЇА ВЄЛНКАГО ВОЄ. . .
Ц̃РѢ БЛ'ГАРОМЬ АСѢNѢ ДОШЄ. . .

Н ѠБРѢТШН ЗЄМѦ БЛГ. . .

СЄNА Ѿ НЗМАН. . .
Г҃НА СН Ц҃РѢ ЛѢТОⷨ / sic!/. . .Н҃І

Б҃ЖЇЄѦ ОУТѠЛЄⷩ Бⷭ҇ЪІ НЗ. . .
ВШѦ NАСЄЛНСѦ.НГА Р / А / ДЇ АР / sic!/. . .

НNА СЬБРА Г҃NЪІ МОН Ц҃РЬ.БЖЇЄѦ СЇ. . .
АСѢNѢ ХОТѦ ПАСТНСѦ Ѿ ЛѢ. . .

Н ОУКРѢПНХЬ ПРѢБЪІХ ВЪ Ц҃РВН. . .
Ѿ NАСТОѦШАГО СЄГО ЖНТНА. . .

СЪБРАВШН ҮѦДА МОА ПРѢⷣ ȢМЄРЬ. . .
РѪ Н ПАКЪІ НN̊ГО АСѢNѢ ЄЖЄ Н ГОДЇ. . .
ЖЄ СЪ Г҃NОМЪ Ц҃РМЪ Ѡ҃ЦЄМЪ НХЬ. . .
МА ѠТРОКОВНЦ’МА В ЛⷮѢ. . .

В преписа са изпуснати няколко титли за съкращение, които добавяме. На втори ред е сгрешено името на цар Иван Александър — Ї вместо ІѠ. НNѢГО на петнадесети ред е ясно изписано — НNОГО. Старобългарското Ц в шеснадесети и седемнадесети ред неправилно е тълкувано като Ү. По-особено е положението на седми и девети ред, където отбелязваме възможни грешки на писача. Първата е неясен знак след думата ЛѢТ. Самият Й. Андреев подчертава, че разчитането в него на лигатура О+М е повече от съмнително (с. 161). Втората евентуална грешка е последната запазена буква в края на девети ред. В преписа от 1984 г. я дава като Г, а не Р. С оглед на графичните особености в надписа това е напълно възможно.

По вече обяснени причини много от думите са прерязани и запазени частично. Й. Андреев възприема почти всички възстановки на Ив. Гошев: ХТОЛЮБН /ВА/, /СNА/ХА, АЛЄЅАNЬ/ДРА/, ВОЄ/ВОДЪІ/,ДОШЄ/ДШН/, БЛ’Г/АРСКѦѦ/, /ѠМРЬ/СЄNА тук се дава и аналогичната дума /ПОNО/СЄNА/, NЗМАН/ЛНТН/, СЇ/ЛОѦ/, ȢМЄРЬ/ШНМЬ/, /NН/МА. Във вътрешните думи разликите също не са многобройни. Най-значителна е корекцията на дванадесети ред, където И. Гошев чете неправилно: ОУКРѢПНВЬ ПРѢБЪІ Х҃ВѢ. Й. Андреев се присъединява към точната критика на В. Киселков за грешка в рода на миналото причастие (с. 114).

При липса на съществени различия в четенето на запазената част, проблемите се явяват в тълкуването на загубените участъци от надписа. Увлечен в желанието да възпроизведе историческите събития, И. Гошев изгражда интересна, но фантастична теория. Според него надписът е поръчан от съпругата на цар Иван Шишман, Мария. Той е в памет на Шишмановия брат от втория брак на цар Иван Александър, Иван Асен (ще възприемем предложената от Й. Андреев номерация — Иван Асен V). Още приживе на бащата, последният получава царска титла. Към 1388 г. Иван Асен V излиза на бой с турците и загива. Междувременно той щял да отпадне от християнската вяра, но Мария му помогнала да я съхрани. Най-сетне жената на цар Иван Шишман събрала чедата си — Кера и двама Асеневци пред гроба на убития.

Несъответствията в разчитането на И. Гошев са отбелязани отдавна и няма да се спираме върху тях. Й. Андреев възприема една значително по-съвременна методика. Както се каза, той отхвърля възможността надписа да бъде разчетен напълно. Авторът поставя три логически въпроса, на които текстът трябва да отговори: 1) Коя е жената, от чието име е изписан надписът и какви са отношенията ѝ с покойника? 2) При кой български владетел са станали събитията, за които известява надгробният надпис? 3) Кой е цар Асен и кои са причините за неговата смърт?

Всичко в постановката на Й. Андреев се изгражда върху новото тълкуване в седми ред. Според него се касае за осемнадесетата година от царуването на Иван Александър (1331—1371), а не на Иван Шишман. Оттук се възстановява целият ход на историческите събития (с. 155). Те са станали между септември — октомври 1348 и септември — октомври 1349 г. (годината на възцаряването на Иван Александър + 18). Тогава става голяма битка с турците, в която загива предводителят на българите. Това е Иван Асен IV, син на Иван Александър от първата жена и също получил царска титла към 1337 г.

Надписът е поръчан от неговата съпруга и снаха на цар Иван Александър. В хипотезата на Й. Андреев тя е анепсия (племенница) на великия влашки воевода Йоан Александър Басараб. Опечалената вдовица погребва тялото на младия двадесетгодишен мъж и завежда невръстните си деца на гроба.

Авторът на книгата описва цветисто сражението с турците. Вече в четвърта глава той мащабно и с едри щрихи разказва за голямо нашествие през 1349 г. Иван Асен IV има за апанажно владение Преслав и близките крепости в Тракия. Като такъв той посреща турската атака южно от Стара планина. Увлечени от силния натиск, българските войски са изтласкани далеч на запад. В околностите на София и при крепостта Урвич става решителното сражение, в което храбрият предводител е убит. За да докаже теорията си, Й. Андреев привлича допълнителни данни от редица исторически извори — Българската анонимна хроника от началото на XV в., помениците на българските царе, богатите на факти народни предания от Софийско.

В настоящата статия нямаме възможност да се спрем на представения огромен фактологически материал. На практика Й. Андреев предатира с двадесет години началния етап на турското завоевание на България. На с. 155 той заявява: „Не противоречат ли тези неща на отдавна утвърдени становища, според които до средата на XIV в. не можело да става и дума за подобно турско нападение? Противоречат, разбира се, но не защото се разминават с историческата истина, а заради погрешно утвърдената схема за етапите на турското проникване в България“.

За съжаление, новаторските идеи на Й. Андреев се крепят само на данните от Търновския надгробен надпис. Цялата стройно подредена схема рухва, ако неговото съдържание се окаже с по-друг смисъл. Останалите извори добиват логичен облик само в контекст с надписа, защото или не са датирани или имат неясна хронология. А във въпросния текст се говори за „иго“, за тотално „оскверняване на българската земя“. Това едва ли могат да бъдат грабителските набези (главно на турци от емирата Айдън) през втората четвърт на XIV в.

Колко е важно съдържанието на надписа проличава в цялата книга на Й. Андреев. Характерен пример срещаме на с. 84, където авторът още не е разгледал паметника. Там той казва: „Както съобщава Българската хроника, в тази война цар Иван Асен IV е загинал в битка около Средец“. А в Хрониката само се споменава, че в битка с турците е загинал синът на Иван Александър, Асен, и то в очевидно сгрешената година 1326. Й. Андреев явно е повлиян от предвижданите резултати от проучването и вече ги използува за доказване на съвсем различни данни.

Неминуемо се налага критичен поглед върху стожера на теорията — Търновския надгробен надпис. Ние също ще използуваме аналитичния метод, възприет от Й. Андреев. В този опит обаче няма да задаваме въпроси, на които после да търсим отговора с всички възможни средства. Смятаме, че в запазената част от текста има още неразработени факти.

В началото е необходимо да се отбележи, че надписът не е характерен за българските епиграфски паметници. Както наскоро подчерта Ст. Смядовски, той носи елементи от литературния жанр на плача (θρῆνος), развил се особено в XIV—XV в. Най-драматичните събития — нашествията на татари, монголи, турци, се предават именно чрез този стил[3]. В случая текстът има вид на надгробно оплакване, в което съпругата изрежда основните събития от съвместния живот на двамата (да си припомним и запазените по етнографски път оплаквания). Надписи с такова съдържание са засвидетелствувани в голямо количество сред сръбските епиграфски паметници от XIV—XV в.

Като всеки структурно оформен текст, Търновският надпис притежава отделни части. Запазеният участък позволява да се откроят четири преливащи един в друг дяла. Това са: I.Интитулацията — сведенията за общественото положение на поръчителката (1—3 ред); II. Женитбата и идването ѝ в България (4—6 ред); III. Изпращането на съпруга (цар Асен) на война, битката и неговата смърт (7—11 ред); IV. Погребението и свързаните с него церемонии (12—17 ред). При липсата на 1/2 или дори 2/3 от надписа, смисълът на загубеното може да се предполага. Възстановяваме го само идейно като някакво действие. За да се отдели от оригиналния текст, ще го предадем с друг курсив.

I. В тази част няма особени различия с тълкуването на Й. Андреев. Долавя се, че в отсъствуващия дял от първи ред трябва да е името и семейното положение на поръчителката — съпруга на българския цар Асен. Това е така, защото следва сигурното „снаха на превеликия цар Иван Александър“. Трудно е да се приеме, че вторичната роднинска връзка ще предшествува първичната. Между втори и трети ред е продължавало невъзстановимото днес изброяване на титлите и роднинските връзки на аристократката. Не е задължително титлата „велик воевода“ да е на влашки благородник. Освен в България (зетят на цар Иван Александър, Константин), във втората половина на XIV в. тя има голямо разпространение в Сърбия. В средата на 40-те години велик воевода е видният велможа Йоан Оливер. Към 1365 г. титлата се носи от струмишкия господар Никола Станевич.

Реконструкцията на откъса се очертава така:

+АЗЪ Б͠ЛГОЧЄСТНВА. Ї Х͠ТОЛЮБН/ВА/ [... ИМЕ, ЦАРИЦА И СЪПРУГА НА БЪЛГАРСКИЯ ЦАР АСЕН...] /СNА/ХА ПРѢВЄЛНКАГО Ц͠РѢ ЇѠ АЛЄЅАNЬ/ДРА/ [.....] ВА Н АNЄѰЇА ВЄЛНКАГО ВОЄ/ВОДЪI/ [.....]

II. Тук разказът на аристократката преминава във втората си фаза. Имаме основания да смятаме, че в липсващата част от трети ред се е говорело за брака с царя на българите, Асен. Затова името и титлата на владетеля в началото на четвъртия ред са в родителен падеж. Следва актът на пристигането на младоженката, отбелязан с миналото деятелно причастие на глагола ДОНТН(ж. р., ед. ч., им.п. — ДОШЄДЪШН). Поради загубата на втората плоча не е ясно къде е дошла тя — в България, Търново, царския дворец. Ясно е обаче, че тя е намерила българската земя вече омърсена и осквернена от измаилтяните (турците). Ретроспективният отглас на спомена продължава да звучи чрез минали деятелни причастия (ѠБРѢТЪШН от глагола ОБРѢСТН). Предполагаме, че до края на пети ред е имало още много епитети, подсилващи ефекта на ужаса пред турската заплаха.

За да сме напълно коректни е необходимо да отбележим и друг възможен вариант. Не е изключено Асен да се е намирал някъде в българската земя, а тя да е дошла при него. В такъв случай пасажът разказва за напускането на Търново и отиването при съпруга. Това променя нещата дотолкова, че царицата се е оказала в близост до описаните по-долу събития.

Ето и възстановката на втората част при първия вариант:

[.....ОМЪЖИХ СЕ ЗА.....] Ц̄РѢ БЛ'ГАРОМЬ ѦСѢNѢ ДОШЄ/ДЪШН/ [.....В БЪЛГАРИЯ, ТЪРНОВО, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ.....] Н ѠБРѢТШН ЗЄМѦ БЛ'Г/АРСКѪѦ/ [.....] /ѠМРЬ/ СЄNА ѠТ НЗМАН/ЛНТЪ/ [.....]

III. Този пасаж е кулминация, най-важна част от надписа и разковниче за датировката му. Седмият ред започва с още един родителен падеж в царската титла на Асен. Характерно е обаче притежателното местоимение СН. Очевидно, че в загубената част на шести ред става дума за някакво действие от страна на съпругата по отношение на Асен. Объркaната хипотеза на И. Гошев представи това действие за погребението на царя, но от следващите редове се долавя, че смъртта му още предстои. Най-вероятно в отсъствуващия дял да се е говорело за изпращането на царя на война.

Достигаме до главния момент в седми ред, а и въобще в надписа. И. Гошев и Й. Андреев приеха, че се касае за израза „през осемнадесетата година от царуването..." Използуването на творителен падеж при думата ЛѢТО, ЛѢТЪ (в смисъл на година, години), по начало е нехарактерно. А както стана ясно, никой досега не е разчел лигатура О+М. При това положение приемаме, че там има грешка на писача или особен разделителен знак (ɵ), каквито се срещат пред цифрите. Следователно думата трябва да се чете: ЛѢТ или ЛѢТЪ.

Оставаме с впечатлението, че след И. Гошев учените са повлияни от идеята за „осемнадесетата година от царуването на ..." На практика смисълът може да е най-различен. Предвид оплаквателния характер на надписа е твърде възможно да се говори за възрастта на Асен. В сръбските надгробия от XIV—XV в. се срещат редица подобни примери. Интересни са вариантите: ЖНВНХЬ ЛНТЪ П̄Н̄; ПРАВНХЬ ЛЄТЪ М̄; ПОБНХЬ ЛЄТЬ (?)[4] Но най-пряка аналогия се намира в един български ръкопис от XIV в. — Апостола на поп Никола (Брата). Преписвачът е отбелязал своята възраст — ИМѦЩН ЛѢТ Р̄К̄[5].

Съвсем е понятен плачът на младата съпруга, изпратила мъжа си в тежка битка едва на 18 години. Направила това емоционално отстъпление, тя пристъпва към описанието на самото събитие. Граматически епизодът в повествованието рязко се откроява чрез промяната на глаголните форми. Чак до десети ред срещаме само глаголи в мин. св. вр.,3 л.. ед. ч. Разказала за своите премеждия, аристократката започва да говори за делата на цар Асен.

Липсата на думи в седми ред се компенсира от творителния падеж (БЖІЄѦ) в началото на осми. Явно нещо е станало посредством, благодарение на Божията воля, сила. Следва изключително важното ОУТѠЛЄNЬ БЪІСТЪ. Неизвестно защо И. Гошев чете израза — „придуман бе", а Й. Андреев не взема отношение по него. Глаголът ОУТОЛНТН означава „убеждавам", „уговарям", „успокоявам". И. Срезневски дава много интересната форма ОУТОЛНТН МѦТЄЖЬ, в който глаголът има смисъл на „усмирявам бунт". А веднага прави впечатление, че следващата дума започва с НЗ. Изписването е аналогично с това на „измаилтяните" от шести ред.

Очевидно става дума за действие на царя спрямо измаилтяните. В контекста на разказа такова действие може да има два варианта. Според първото значение на ОУТОЛНТН, турският предводител (например НЗМАНЛТЬСКЪІН ЦАРЬ) би могъл да бъде уговорен за някакво примирие. Във втория случай натискът на турците (например НЗМАНЛТЬСКЪІН РОДЬ) е бил усмирен, чрез военна сила. Както ще се види надолу, възможни са и двата варианта.

Деветият ред започва с неясното ВШѦ, което може да е окончание за минало деятелно причастие, м. р. ед. ч., род. п. Следва възвратният глагол NАСЄЛНСѦ и причината — НГА РАДІ. Последните две запазени букви в реда са АР, които по-горе отбелязахме като евентуална грешка на писача. И наистина, в същия ред каменоделецът изписва почти по един и същ начин Г и Р. Това е накарало Й. Андреев в преписа си от 1984 г. да възприеме буквите в комбинацията АГ.

Но това променя смисъла на цялото повествование. Категорично отхвърляме мнението на И. Гошев за религиозно съдържание на глагола NАСЄЛНСА(„в рая се пресели“). Несъмнено става дума за съвсем реално действие на цар Асен. Той се е населил някъде (в смисъл „установи се“) заради игото на завоевателите-турци (НГА РАДЇ АГАРѢNЬ). Така става ясен и следващият десети ред.

Й. Андреев коригира неправилния препис на първите три букви при И. Гошев и ги дава точно — НNА. Тъй като след това се явява изразът СЬБРА Г̃NЬ МОН ЦРЬ, явно става дума за нещо, което царят е събрал. Възстановяваме липсващата дума като ДРОУЖНNА. Събирането на войската е свързано с информацията от горния ред. В причинноследствения ход на надписа то е резултат от „игото на агаряните“.

Не трябва да смущава грешката във винителния падеж при думата ДРОУЖНNА. Налице са наченките на аналитизъм в българския език (обща форма в безпредложна конструкция)[6]. Що се отнася до употребата на ДРОУЖНNА в значение на армия, боен отряд, отново извор са сръбските епиграфски паметници от XIV—XV в. Под „дружина“ се разбира войската на даден господар, а в по-тесен смисъл — бойните другари[7].

За да бъде пълно изследването върху надписа, ще посочим още една възможност за тълкуване на девети и десети ред. Ако допуснем, че NАСЄЛНСА е край на завършена мисъл (там наистина има точка), след глагола може да се прочете съюза Н. При положение,че буквата в края на запазената част от реда не е сгрешена, би се получила странната дума ГАРДЇАР. В последно време бе изследвана рядката дума ГАРДНNАРЪ в Българската анонимна хроника от началото на XV в. Там тя е употребена в смисъл на „военначалник“[8]. Крал Сигизмунд събрал (СЪБРАВ) цялото воинство на запада — князе, властелини, панове, гардинари. По всяка вероятност думата има западен произход (например френското „garde“, „gardien“ в значение на „страж“, „гвардеец“). Тогава в този участък от Търновския надпис ще се е говорело за състава на дружината, свикана от цар Асен — гардиари, князе, боляри и т.н.

Всичко това не променя смисъла на единадесети ред. От последния оцелял фрагмент в десети ред е ясно, че с „Божията сила“ е станало нещо много важно. Не може да има съмнение, че се има предвид битка, защото Асен загива в нея и през тази година (ПАСТНСАТѠЛѢТО).Този глагол е особено интересен и рязко се отличава от глагола ПАСТН. Възвратната форма му придава героичен оттенък в смисъл „да падна“, „да загина“. И Срезневски привежда оригинален пример от Иполитовата летопис — ПОДОБАЄТЬ ВОНNОУ, ОУСТРЄМНВШОУСА NА БРАNЬ, НЛН ПОБѢДОУ ПРНАТН НЛН ПАСТНСА[9]. Акцентът ТѠ ЛѢТО има редица аналогии в писмените паметници от епохата и показва, че годината на сражението вече е била спомената по-горе[10].

Не по-малко важна е думата ХОТА. И. Гошев я прие за специфичната конструкция на бъдеще време с глагола ХОТѢТН. Всъщност ХОТА в случая играе роля на съпоставително-противопоставителен съюз[11]. В загубената част от изречението се е разказвало за нещо, което е станало въпреки смъртта на царя. А това може да бъде само победа в сражението или поне спиране на турския натиск!

Така съдържанието на третия пасаж от надписа се оформя:

[.....КАТО ИЗПРАТИХ НА ВОЙНА, СРАЖЕНИЕ.....] Г̃NА СН Ц̃РѢ ЛѢТ ѳ НІ [КОЙТО ИМАШЕ, БЕШЕ НАВЪРШИЛ САМО..... С ВОЛЯТА, СИЛАТА] Б̃ЖЇЄА ОУТѠЛЄN БЪІС/ТЪ/ НЗ/МАНЛТЬСКЪІН/ [ЦАР, РОД.... ЦАР АСЕН НЯКЪДЕ.....] ВША NАСЄЛНСА. НГА Р/А/ДЇ АГ/АРѢNЬ/ [.....] /ДРОУЖ/НNА СЬБРА Г̃NЬ МОН Ц̃РЬ. Б̃ЖЇЄА СЇ/ЛОА/ [.....ПОБЕДАТА ОСТАНА НА СТРАНАТА НА ЦАР] АСѢNѢ ХОТА ПАСТНСА ТѠ ЛѢ/ТО/ [.....]

Както споменахме, деветият ред може да има и друг вид:

[...]ВША NАСЄЛНСА.Н ГАРДЇАР/ЪІ/ [...]

IV. В последния пасаж поръчителката отново започва да говори от свое име. Вече става дума за самото погребение на убития цар. Струпването на два глагола в мин. св. вр., 1 л. ед. ч. в началото на дванадесети ред показва, че първият се отнася към съдържанието на горния ред. Преди да погребе тялото, царицата вероятно е поправила и укрепила семейната гробница (за нея ще стане дума и надолу). После тя останала известно време в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (ПРѢБЪІХЬ ВЬ Ц̃РВН). Смисълът на последните редове в общи линии е ясен. Вдовицата погребва починалия, който си е отишъл от земния живот. Тя събира пред мъртвия децата им — най-малко две момиченца. Сирачетата се прощават със своя баща, царя.

Проблеми създава петнадесетият ред. Сравнително спокойното описание на раздялата с починалия се прекъсва и се обяснява за някакъв друг Асен. Името е обградено със словосъчетанията Н ПАКЪІ и ЄЖЄ Н, играещи роля на съединителни съюзи при изброяване. Това е забелязано още от И. Гошев, макар тълкуването му да не е задоволително. Става дума за още няколко лица, чиито имена са загубени.

Й. Андреев приема, че се касае за същия Асен, споменат на два пъти по-горе в надписа. Той обаче грешно чете ПАКЫ като „пак". В случая наречието е със значение „и още", „още веднъж". Заедно с фразата ЄЖЄ Н стана ясно, че са изброени няколко души. Това допълнително подкрепя идеята за семейна гробница.

Ето и примерната възстановка на последния пасаж:

[. . . . . ГРОБНИЦАТА ПОПРАВИХ] Н ОУКРѢПНХЬ ПРѢБЪІХ ВЬ Ц҃РВН [. . . . .И ПОГРЕБАХ АСЕН, КОЙТО СИ БЕ ОТИШЪЛ] ѠТ НАСТОѦЩАГО СЄГО ЖНТНА [. . . . .] СЬБРАВШН ЧѦДА МОА ПРѢД УМЄРЬ/ШНМЬ/ [. . . . . В ГРОБНИЦАТА, КЪДЕТО БЯХА ПОГРЕБАНИ. . . . .] РѪ Н ПАКЪІ ННОГО АСѢНѢ ЄЖЄ Н ГОДЇ [. . . . .И СЕ ПРОСТИХА ДЕЦАТА. . . . .] ЖЄ СЬ Г҃НОМЬ Ц҃РМЬ ѾЦЄМЬ НХЬ [. . . . .] '/НН/МА ѠТРОКОВНЦ' МА В ЛѢТ [. . . . .]

Нека се опитаме да направим и цялостния превод на надписа:

„+АЗ, БЛАГОЧЕСТИВА И ХРИСТОЛЮБИВА [....ИМЕ, ЦАРИЦА И СЪПРУГА НА БЪЛГАРСКИЯ ЦАР АСЕН...] СНАХА НА ПРЕВЕЛИКИЯ ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР [...] И АНЕПСИЯ НА ВЕЛИКИЯ ВОЕВОДА [...ОМЪЖИХ СЕ ЗА...] ЦАРЯ НА БЪЛГАРИТЕ АСЕН. КАТО ДОЙДОХ [...В БЪЛГАРИЯ, ТЪРНОВО, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ...]И КАТО ЗАВАРИХ БЪЛГАРСКАТА ЗЕМЯ [....] ОСКВЕРНЕНА ОТ ИЗМАИЛТЯНИТЕ[... КАТО ИЗПРАТИХ НА ВОЙНА, СРАЖЕНИЕ....]ГОСПОДИНА СИ ЦАРЯ, 18 ГОДИНИ [ЕДВА НАВЪРШИЛ....С ВОЛЯТА, СИЛАТА] БОЖИЯ УСМИРЕН БЕ ИЗМАИЛТЯНСКИЯ [ЦАР, РОД....ЦАР АСЕН НЯКЪДЕ...] СЕ УСТАНОВИ ЗАРАДИ ИГОТО НА АГАРЯНИТЕ[...]ДРУЖИНА СЪБРА ЦАРЯТ, МОЯТ ГОСПОДИН. С БОЖИЯТА СИЛА [...ПОБЕДАТА ОСТАНА НА СТРАНАТА НА ЦАР] АСЕН, МАКАР ТОЙ ДА ЗАГИНА ПРЕЗ ТАЗИ ГОДИНА [...ГРОБНИЦАТА ПОПРАВИХ] И УКРЕПИХ. ОСТАНАХ В ЦЪРКВАТА [„СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ"...И ПОГРЕБАХ АСЕН, КОЙТО СИ БЕ ОТИШЪЛ] ОТ ТОЗИ ЗЕМЕН ЖИВОТ [...] КАТО СЪБРАХ МОИТЕ ЧЕДА ПРЕД МЪРТВИЯ[...В ГРОБНИЦАТА, КЪДЕТО БЯХА ПОГРЕБАНИ....] И СЪЩО ДРУГИЯ АСЕН И ОЩЕ [...И СЕ ПРОСТИХА ДЕЦАТА ...] С ГОСПОДИН ЦАРЯ, ТЕХНИЯ БАЩА[....] НЕГОВИТЕ ДВЕ МОМИЧЕНЦА В ГОДИНАТА [....]

Както се видя, възможни са няколко вариации. Съпругата може да е дошла от Търново при цар Асен, който се е намирал някъде в българската земя. „Усмиряването" на измаилтяните освен война може да означава временно примирие, а решителната битка да идва по-късно. Особено значителни биха могли да са промените в девети и десети ред. При втория описан вариант се получава: И ГАРДИАРИ[...СЛЕДВА ИЗБРОЯВАНЕ НА УЧАСТНИЦИТЕ В ПОХОДА...В] ДРУЖИНА СЪБРА ЦАРЯТ, МОЯТ ГОСПОДИН.

Сега вече може да се опитаме да отговорим на въпросите, поставени от Й. Андреев. Очевидно поръчителката на надписа е съпруга на споменатия български цар Асен и снаха на Иван Александър. Нищо обаче не говори за нейния влашки произход. Що се отнася до това, при кой цар (в смисъл на самодържец) е изпълнен надписа, се очертава важна подробност. Прави впечатление, че само Асен е наречен „цар на българите". Макар и почтително, споменаването на Иван Александър е някак странично и без необходимата титулатура за автократор. Оставаме с усещането, че Иван Александър вече не е жив, но споменът за него е силен. Случаят е сходен със споменаването на „Стария цар Асен" от сина му Иван Асен II в надписа от 1230 г.

Иван Александър има общо пет сина, които в различно време придобиват царска титла. Михаил Асен, Иван Асен IV и Иван Срацимир са от първата съпруга , а Иван Шишман и Иван Асен V — от втората. Очевидно имената на Иван Срацимир и Иван Шишман трябва да отпаднат веднага. Михаил Асен със сигурност не е имал деца, а и в изворите се споменава само като Михаил. Остават двамата сина с името Иван Асен, което обикновено се предава съкратено — Асен.

За разлика от И. Гошев, предпочитанията на Й. Андреев за герой на надписа решително са на страната на Иван Асен IV. За да докаже това, той се опитва да разруши две утвърдени научни становища за XIV в. Едното е за смъртта на Иван Асен IV — 1344—1345 г. според миниатюрите във Ватиканския препис на Манасиевата хроника и най-късно в края на 1347 г. предвид втория брак на баща му[12]. Другото е изместването на тоталното турско нашествие в България с двадесет години назад.

Ще оставим критиката по историческите факти на съответните специалисти. Новото разчитане на Търновския надпис предлага една много по-реалистична хипотеза. Макар произволната реконструкция на И. Гошев да компрометира донякъде версията за Иван Асен V, тя никога не е напълно изоставена. Оскъдните данни за него дават възможност за определяне на рождената му дата около 1352—1353 г. Самият Й. Андреев в книгата си предпочита втората година (с. 288). Ако към нея се прибавят 18 години се получава 1371 г. — времето на битката при Черномен и първото доказано голямо настъпление срещу България през Ихтиман и Самоков.

Изведнъж Търновският надпис прави достоверни данните от цяла група извори, разказващи за значителна битка между българи и турци в 1371—1372 г. Добиват смисъл думите „осквернената българска земя“ и надвисващото „иго на агаряните“. Макар и частична, победата на българите в станалата край София битка дава на държавата няколкогодишен отдих. Това обяснява връщането на вече завладени територии от турците и доказаната напоследък твърда позиция на цар Иван Шишман по отношение брака на сестра му с турския султан[13]. Всички тези събития се вместват в кратък хронологически отрязък след смъртта на цар Иван Александър на 17. II. 1371 г. Когато цар Иван Асен V загива в сражението с османците и Иван Шишман остава единствен наследник на Търновското царство, споменът за бащата е съвсем жив. Новата интерпретация на Търновския надпис разкрива големи възможности за реконструкция на историческите процеси.

---

[1] И. Гошев. Търновски надгробен надпис от 1388 г. — Български старини, XIV, С., 1945.

[2] Й. Андреев. Цар Иван Асен IV (преди 1331—1350). — Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, XXI, 3, 1984, с. 45.

[3] С. Смядовски. Българска кирилска епиграфика IX—XV в. С., 1993,с. 58—60.

[4] M.Vego. Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1962, I, c. 26; IV, c. 45,57.

[5] Й. Иванов. Български старини из Македония. С.,1970, с. 105.

[6] С. Смядовски. Цит. съч., с. 171.

[7] M. Vego. Op. cit., II, c. 45.

[8] И. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992, с. 83.

[9] И. Срезневский. Материалы для истории древнерусского языка, III. 1958.

[10] Й. Иванов. Цит. съч., варианти: СІЄ ЛѢТ, ТѠН ЛЄТѠ, ТО ЖЄ ЛѢТО, с. 44, 92, 132.

[11] И. Срезневский. Цит. съч., III. С много примери от XII—XV в.

[12] И. Божилов. Асеневци (1180—1460). С., 1985, с. 212.

[13] И. Тютюнджиев. Цит. съч., с. 81.

Du déchiffrement correct de l'inscription funéraire de l'église des „Saints-Quarante-Martyrs“ de Tărnovo

N. OVČAROV

(Résumé)

Dans cet article, l'auteur propose un déchiffrement nouveau et exhaustif de l'épitaphe connue de Tărnovo de l'église des „Saints-quarante-Martyrs“. Cette inscription se rapporte au XIVe siècle et elle fournit d'importantes données sur l'histore de la Bulgarie et la dynastie royale. Le problème consiste en ceci que seule une des trois dalles sur lesquelles l'inscription a été gravée, s'est conservée.

La nouvelle lecture est faite sur la base d'une analyse grammaticale et épigraphique rigoureuse des parties conservées. L'interprétation correcte du texte permet de restituer l'information perdue dans ses actions les plus générales. L'épitaphe a été apposée en mémoire du tsar bulgare Assène qui avait péri dans un combat contre les Turcs. De l'avis de l'auteur, il s'agit du dernier fils du tsar Ivan-Alexandre — Ivan Assène V. Le monument a été commandé par son épouse, mentionnée comme belle-fille de Ivan-Alexanre. L'épouse du tsar raconte comment elle a envoyé son époux à la guerre. Le tsar a réuni une armée et a livre combat aux Ismaélites (les Turcs). D'après la nouvelle lecture, la bataille a eu lieu en 1371—1372 (vraisemblablement près de Sofia) et s'est terminée par la victoire complète ou partielle des Bulgares, mais le tsar Assène a été tué. Il a été enseveli avec les honneurs d'usage dans l'église des „Saints-Quarante-Martyrs“ à Tărnovo.

Из преписката на българския царски дворец с Карел Шкорпил

РАДКА АНЧЕВА

В научния архив на Българска академия на науките се съхранява архивният фонд № 165 К на Карел Вацлав Шкорпил (1859 — 1944), един от основоположниците на българската археология, епиграфика и музейно дело. Най-многобройни са документите във връзка с трудовете на видния археолог — ръкописи, скици, фотографии, археологически, исторически и географски карти, пътни бележки и планове към тях на местности, крепости, окопи-укрепления, пътища и други строителни съоръжения[1]. Съществен дял от фонда се заема и от кореспонденцията, която води Карел Шкорпил с български и чужди учени и с различни учреждения. От систематизираните и описани 1059 архивни единици 383 са писма. Особен интерес представлява преписката с Българския царски дворец (1893—1932), сравнително малък брой документи, между които се съхраняват няколко писма, предмет на настоящата публикация[2]. Те имат голяма стойност, изяснявайки въпроси, свързани с началото на археологическите разкопки в България и с историята на проучването на търновските старини. От тях могат да се извлекат и данни за археологическата дейност на Карел Шкорпил през годините на учителствуването му във Велико Търново.

За живота и научното дело на Карел Шкорпил са написани немалко страници[3]. Дошъл в България скоро след Освобождението като учител, той оказва силно влияние не само върху образователното дело в новоосвободеното ни отечество, но и върху развитието на нашия културен и обществен живот, като оставя незаличима диря в областта на археологията. Достатъчно е да споменем, че нему дължим идентифицирането на развалините до с. Абоба със столицата Плиска, където той първи провежда разкопки с Феодор Успенски[4]; под ръководството на Шкорпил се извършват и първите системни археологически проучвания в столицата Преслав[5]; благодарение на него науката притежава още през 1896 г. първия сравнително точен препис на надписите около Мадарския конник[6]. Не по-малки са заслугите му за издирване и документиране на археологически паметници от Велико Търново, където учителствува през 1891 — 1895 г.[7] Тук успоредно с преподавателската си работа той продължава своите научни изследвания в областта на археологията на България. Плод на тази му дейност е написването на „План на старата българска столица Велико Търново (с един план извън текста)". В уводната част на този и до днес полезен труд Шкорпил пише, че планът-скица е „направен по нашите изследвания и приложен към доклада до Негово Величество Фердинанд I през 1893 г.", без да дава повече данни около обстоятелствата по написването му. Докладът е отбелязан от него като „Рапорт за старините на Велико Търново и е един проект за разкопките на старата българска столица."[8]

Публикуваните тук документи фиксират точно времето и повода за написването на рапорта до княза през 1893 г. и свидетелствуват за желанието на Шкорпил да го обнародва още през 1900 г. Макар че отразяват фактическата страна на нещата, писмата хвърлят допълнителна светлина върху жизнените обстоятелства, при които са протекли проучванията на търновските старини и обнародването на резултатите от тях. Наред с това те отразяват събития и факти, заемащи важно място в историята на страната.

Преписката с двореца е започната на 16 септември 1893 г. във връзка с намерението на княз Фердинанд за разкопки в старата българска столица. Интересът на българския княз към търновските старини не е изолирано явление. Само пет години преди това той е дошъл в България и при първото си пребиваване във Велико Търново, на хълма Царевец, произнася реч, в която казва: „Нека Господ Бог и моят народ ми помогнат да направим тез славни на времето си височини с онова значение, каквото са имали при Асеновци."[9] Тогава получава обещанието на търновския кмет Панайот Славков, че ще му бъде подарен хълмът и заявява, че възнамерява там да си построи дворец. Постановлението на Общинския съвет, с което се подарява Царевец за дворец на българските царе, се прочита след отслужването на молебен[10]. Не бива да отминем и много съществения и твърде интересен факт, който отбелязва в спомените си графиня де Грено, придружавала по това време майката на княза, княгиня Клементина Сакс Кобург-Готска. „Княз Фердинанд — пише тя — винаги голям почитател на историята, бе първият, който насърчи напредъка на археологията в България, като даваше подкрепата си за разкопки, които обогатиха българските музеи.“[11] По-нататък тя изтъква трудността на задачата, „която млада България, начело със своя господар си постави, да изкара на бял свят чрез разкопки и търпеливи изучавания историческите останки, скрити в земята, или скрити в манастирите. Областите около София, Пловдив, Търново и Шумен — продължава тя — издадоха много от тайните си и древните пристанища на Черно море, като Одесос (Варна) и Месемврия станаха поле за ползотворна дейност за тези, които искаха да обогатят България с драгоценните светини на нейното минало.“[12]

Именно във връзка с желанието на княз Фердинанд за археологически проучвания във Велико Търново, древната българска столица, са и първите две писма и телеграмата от Двореца. Кореспонденцията се е водила от Тайния кабинет, помощен орган към българския монарх за изпълнение на неговите функции[13]. Въпросът със съдържателната страна на информацията, която ни предлагат този род източници е поставян в научната литература. Изтъкнато е, че върху качеството на тази информация влияят редица фактори, обуславящи в крайна сметка спецификата на различните видове официални документи, техните отразителни, комуникативни и познавателни функции[14].

Първото писмо съдържа много ценното сведение за състоялата се среща на Карел Шкорпил с княз Фердинанд през май 1893 г. във Велико Търново, факт неотбелязан досега от изследователите на жизнения и творчески път на големия учен. Разбира се, тя не е определяща за интереса на Шкорпил към археологическите паметници в старопрестолния град, защото първите обхождания и документиране на някои обекти в града той прави още през 1886 г.[15] и през 1887 г.[16] Но в документа за първи път става въпрос за разкопки на хълма Царевец, за проявения интерес към търновските старини от страна на Двореца. И това не е случайно. Много важно е обстоятелството, че именно тогава, през пролетта на 1893 г., се урежда един от важните въпроси за положението на монарха в България — въпросът за престолонаследието.

Известно е, че на 3 май 1893 г. (датите се посочват в стар стил) българският княз, заедно с княгиня Мария Луиза присъстват на тържественото откриване на Четвъртото Велико народно събрание в градското читалище на старата българска столица[17]. На него се решавали важни за короната въпроси — за титлата на княза, за вероизповеданието на престолонаследника и др., като особено значение имало изменението на чл. 38 от Конституцията, което откривало възможност за създаване на династия. Княз Фердинанд, очаквайки, че Стамболов ще успее да прокара закона за изменение на Търновската конституция[18] прекъсва сватбеното си пътешествие по Средиземно море и Адриатика и пристига във Велико Търново. Княжеската двойка е настанена в „Карагьозовите колиби“, красива местност сред търновските лозя, където остава до 25 май[19]. По това време, между 3 и 25 май, княз Фердинанд е пожелал да се срещне и разговаря с Карел Шкорпил, тогава учител в Търновската държавна мъжка гимназия и автор на редица публикации на археологически материали. С немалко основание можем да предполагаме, че известният археолог е придружавал княза по време на разходката му на хълма Царевец, за която сам отбелязва, че е дала повод да се предприемат тук разкопки[20]. Независимо от това, къде са се срещнали двамата, разговорът между тях и последвалите го писма от Двореца ускорили събирането и техническото заснемане на археологическите материали и обекти в старопрестолния град.

Вероятно българският владетел е знаел не само, че Шкорпил е събирал и издавал с особена ревност археологически находки от новоосвободената българска земя, но е имал предвид и близката му родствена връзка с проф. Иречек. Поради това в първото писмо се напомня на Шкорпил, че князът е изразил желание, именно той да установи контакт с известния историк и приятел на България, с оглед бъдещите проучвания на крепостта Царевец. Дали двамата братовчеди са разговаряли по повдигнатия в писмото въпрос, засега нямаме сигурни данни, но факт е, че Шкорпил се е отнесъл изключително добросъвестно към поетите задължения и в края на 1893 г. в Двореца получават „Рапорт за старините на Велико Търново и за разкопките на старата българска столица“.

Второто писмо от Двореца потвърждава получаването на исканите материали и към Шкорпил е отправена благодарност от името на княза. То е последвано от една телеграма, в която се съобщава за получаването на допълнително изработени планови скици и схеми на историческите обекти, предмет на бъдещите археологически проучвания. Сам Шкорпил съобщава, че рапортът му до княз Фердинанд I е бил с богат илюстративен материал, състоящ се от 37 таблици[21].

Последните две писма свидетелствуват за желанието на Карел Шкорпил да публикува резултатите от своите проучвания, като получи обратно изпратените от него материали. През 1900 г. той вече е учител във Варна. През лятото на същата година във Велико Търново, на хълмовете Царевец и Трапезица, и в Никополис ад Иструм се провеждат разкопки под ръководството на французина Жорж Сьор[22]. Вероятно това е една от причините Шкорпил да настоява да му бъдат върнати всичките материали, изпратени до княза през 1893 — 1894 г.

Малкото запазени неща на Карел Шкорпил до проф. Иван Шишманов[23] ни разкриват трудностите, с които е свързано публикуването на резултатите от проучване паметниците на Търново и околността[24]. Едва през 1910 г. в Известията на Българското археологическо дружество се появява статията на Шкорпил с много ценните описания на търновските старини[25]. По това време той е бил вече известен в България и чужбина като ерудиран и добросъвестен изследовател на българските исторически и археологически паметници. За тази си дейност получава признание още приживе, като е избран за редовен член на Българската академия и на редица чуждестранни институти и академии.

В поместените тук материали, които осветляват само един кратък период от неговата огромна научна дейност на археолог, езиковите и стиловите особености са запазени. Единствената намеса е изхвърлянето на краесловните ерове. Писмата и телеграмите са подредени по хронология с редакционни заглавия. Бележките по текста са дадени под линия, а на края на публикацията са дадени обяснителни бележки по документите. За да се избегнат повторенията в сигнатурата, даваме само номерацията на листите, така както е във фонд 165 К, опис 1, архивна единица 293.

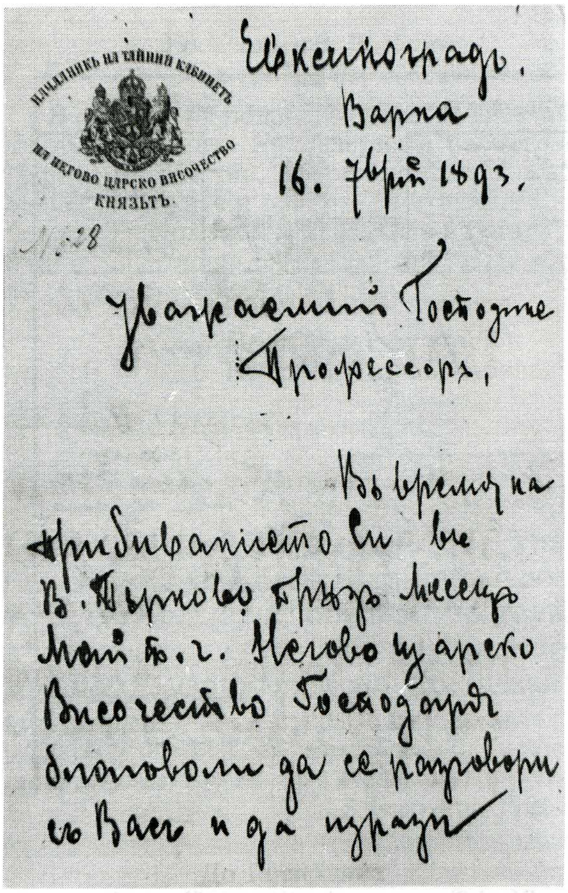

Началникъ на Тайния Кабинетъ на Негово Царско Височество Князътъ

Евксиноградъ.
Варна
16. 7врій 1893.

№ 28

Уважаемий Господине
Професоръ,

Въ времяна
прѣбиванието си въ
В. Търново прѣзъ месецъ
Май т. г. Негово Царско
Височество Господарятъ
благоволи да се разговори
съ Васъ и да изрази

1

● *Обр. 1. Фотокопие на първото писмо от Двореца до Карел Шкорпил. Fig. 1. Photocopie de la première lettre de la cour adressée à Karel Skorpil*

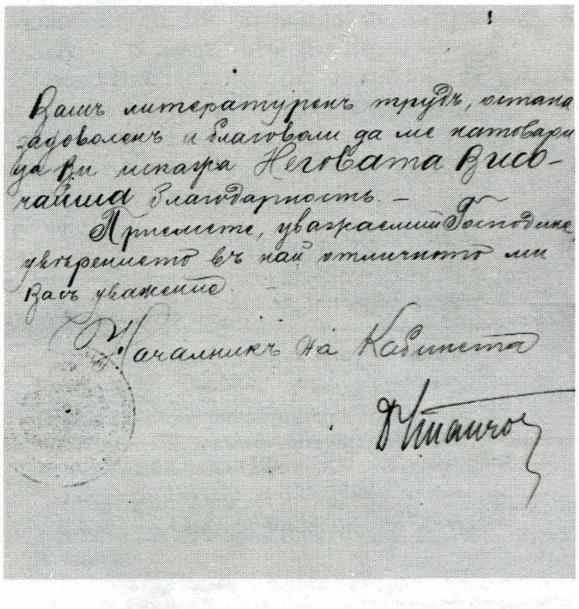

Вашъ литературенъ трудъ, остана
задоволенъ и благоволи да ме натовари
да ви искажа Неговата Вис-
чайша благодарность. —
Приемете, уважаемий Господине
увѣрението въ най отличното ми
Васъ уважение

Началникъ на Кабинета

Д. Станчов

2

● *Обр. 2. Фотокопие на второто писмо от Двореца до Шкорпил (лице и гръб). Fig. 2. Photocopie de la deuxième lettre de la cour adressée à Karel Škorpil (envers et revers)*

№ 1

Писмо от Тайния кабинет на княз Фердинанд до Карел Шкорпил с молба да влезе във връзка с проф. Иречек за разкопки на Царевец

Евксиноград
Варна
16 септември 1893 г.

Уважаемий Господине
Професор,

В време на пребиванието си в В. Търново през месец май т. г.[26] Негово царско Височество Господаря[27] благоволи да се разговори с Вас и да изрази желанието, да влезете Вий в сношения с Господина Професора Иречек[28] за разкриване древностите от Старо Българското време над Хиссаря[29]. Господаря все ся надява да получи от Вас

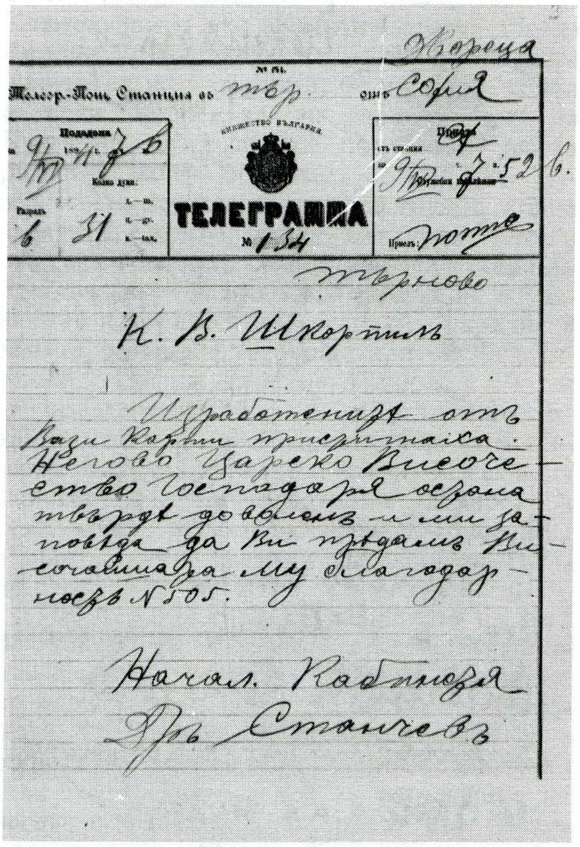

№ 81.

Телегр.-Пощ. Станция въ Твър. отъ София

Подадена 9/XII 7 ч. 6

Разрядъ б

Колко думи 31

Княжество България

ТЕЛЕГРАММА

№ 134

Приета 9/XII 7:52 в.

Приелъ:

Търново

К. В. Шкорпилъ

Изработенитѣ отъ Васъ карти пристигнаха. Негово Царско Височество Господаря остана твърдѣ доволенъ и ми заповѣда да Ви предамъ Височайшата Му благодарность № 505.

Началн. Кабинета
Д-ръ Станчевъ

3

● *Обр. 3. Телеграма, адресирана до Карел Шкорпил. Фотокопие. Fig. 3. Le télégramme envoyé à Škorpil. Photocopie*

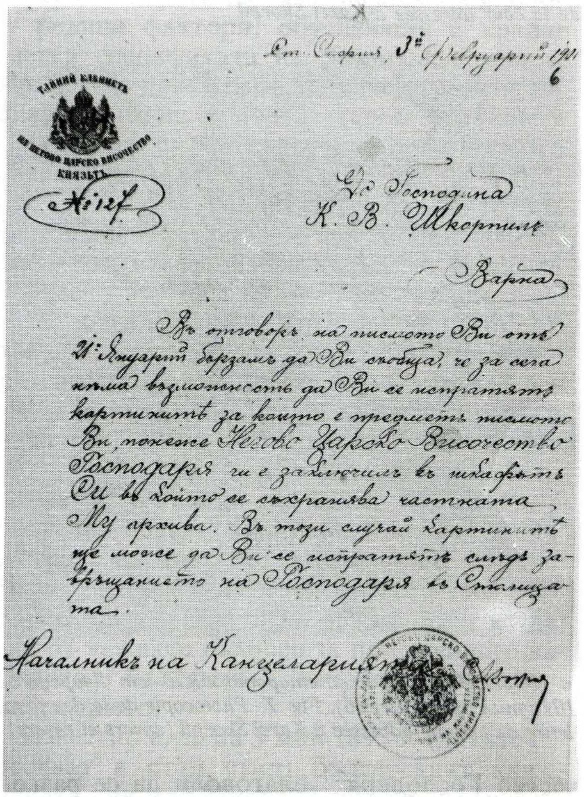

Отъ София, 3ий Февруарий 1901
6

Тайний кабинетъ на Негово Царско Височество Князътъ

№ 127

До Господина
К. В. Шкорпилъ
Варна

Въ отговоръ на писмото Ви отъ 21ий Януарий бързамъ да Ви съобщя, че за сега нѣма възможность да Ви се испратятъ картинитѣ за които е предметъ писмото Ви, понеже Негово Царско Височество Господаря ги е заключилъ въ шкафътъ Си въ който се съхранява частната Му архива. Въ този случай картинитѣ ще може да Ви се испратятъ слѣдъ завръщането на Господаря въ Столицата.

Началникъ на Канцеларията:

5

● *Обр. 5. Фотокопие на писмото от 3 февруари 1901 г. Fig. 5. Photocopie de la lettre du 3 février 1901*

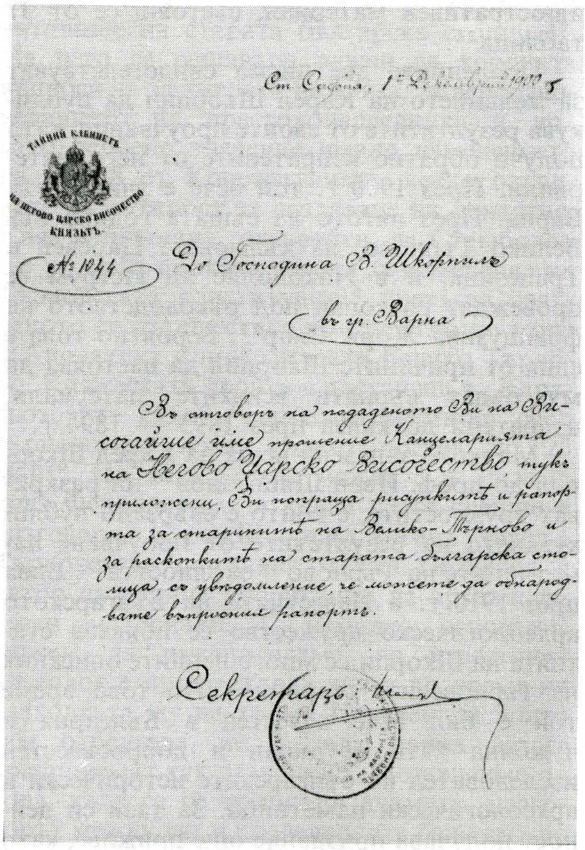

Отъ София, 1ий Декемврий 1900 г.

Тайний кабинетъ на Негово Царско Височество Князътъ

№ 1044

До Господина В. Шкорпилъ
въ гр. Варна

Въ отговоръ на подаденото Ви на Височайшето име прошение Канцеларията на Негово Царско Височество, тукъ приложени, Ви повръща рисункитѣ и рапорта за старинитѣ на Велико-Търново и за раскопкитѣ на старата българска столица, съ увѣдомление, че можете да обнародвате въпросния рапортъ.

Секретаръ:

4

● *Обр. 4. Фотокопие на писмото от 1 декември 1900 г. Fig. 4. Photocopie de la lettre du 1er décembre 1900*

някой съобщение относително отговора на Професора Г. Иричек.

Като Ви моля да ми отговорите по споменатия въпрос увирявам Ви в моето към Вас отлично почитание.

Подпис: *Д. Станчов*[30] и
Печат на Тайния кабинет[31]

л. 1. Ръкопис. Оригинал

№ 2

Писмо от Тайния кабинет на княз Фердинанд до Карел Шкорпил, потвърждаващо получаването на исканите материали за проучването на търновските старини

София
28 декември 1893 г.

Уважаемий Господине,

Чест имам да Ви уведомя, че рапорта Ви за старините на Велико Търново и за разкопките на старата българска столица заедно с фигурите и плановете се получи в Кабинета

ми и се поднесе на Височайшето му предназначение[32].

Негово Царско Височество Господаря, след като разгледа с особено внимание този Ваш литературен труд, остана задоволен и благоволи да ме натовари да Ви искажа Неговата Височайша благодарност.

Приемете, уважаемий Господине, уверението в най-отличното ми Вас уважение.

Подпис: *Д. Станчов* и
Печат на Началника на Тайния
кабинет на княза[33]

л. 2. Ръкопис. Оригинал.

№ 3

Телеграма, подадена от Двореца до Карел Шкорпил с благодарност за Изработените допълнително планови схеми на старините, които ще се проучват

Изработените от Вази карти пристигнаха[34]. Негово Царско Височество Господаря остана твърде доволен и ми заповяда да Ви предам Височайшата му благодарност.

Подпис: Началник
на Кабинета *д-р Станчов*

л. 3. Ръкопис. Оригинал.

№ 4

Писмо от Тайния кабинет на княз Фердинанд до Карел Шкорпил с разрешение за публикуване на събраните материали за търновските старини

София
1 декември 1900 г.

До Господина В. Шкорпил
в гр. Варна,

В отговор на подаденото Ви на Височайше име прошение Канцеларията на Негово Царско Височество, тук приложени, Ви испраща рисунките и рапорта за старините на Велико Търново и за разкопките на старата българска столица, с уведомление, че можете да обнародвате въпросния рапорт.

Подпис на секретаря и
Печат на Тайния кабинет[35]

л. 5. Ръкопис. Оригинал.

№ 5

Писмо от Тайния кабинет на княз Фердинанд до Карел Шкорпил, с което се съобщава, че князът отсъствува от страната и едва след завръщането му ще се изпратят всичките искани материали

София
3 февруари 1901 г.

До Господина
К. В. Шкорпил
Варна,

В отговор на писмото Ви от 21-и януарий бързам да Ви съобща, че за сега няма възможност да Ви се испратят картините, за които е предмет писмото Ви, понеже Негово Царско Височество Господаря ги е заключил в шкафът Си, в който се съхранява частната Му архива. В този случай картините ще може да ви се испратят след завръщането на Господаря в столицата.

Подпис на Началникът
на канцеларията и печат[36]

л. 6. Ръкопис. Оригинал.

---

[1] П. Свирачев, Е. Флорова. Архивен фонд „Карел Вацлав Шкорпил" (1859—1944). — Археология, 1978, №2, 63—68; Карел Шкорпил. — В: Пътеводител на фондовете на Научния архив на БАН под редакцията на Давид Коен. С., 1981, 135—136.

[2] Научният архив на БАН, ф. 165 К, оп. 1, а. е. 293, л. 1, 2, 3, 5 и 6.

[3] Биографски и библиографски материали за Карел Шкорпил (1919—1960) вж. в статията на В. Велков. Библиография на трудовете и статиите на Карел Шкорпил. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 84—85; П. Петров. Карел Шкорпил. — В: Чужденци просветни дейци в България, съставителство и редакция Ан. Пенев и П. Петров. С., 1988, 119—126.

[4] К. Х. Шкорпил. Първата българска столица до Абоба. Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1900 — 1901, Варна, 1901, 13—18; Резултатите от археологическите проучвания са публикувани в ИРАИК, Т. X, 1905, излязъл под заглавие „Материалы для Болгарскихъ древностей Абоба — Плиска"; П. Пенкова. Плиска, Мадара и Преслав през погледа на Карел Шкорпил. — ГМСБ, Т. VII, 1981, 200 и посочената там литература.

[5] Карел Шкорпил. Паметници от столица Преслав. — Сб. България 1000 години. С., 1930, 183—275 с 50 таблици.

[6] В. Бешевлиев. Карел Шкорпил като епиграф. — В: Изследвания..., с. 27; К. Шкорпил. — ИРАИК, X, 1905, 400—402 с табл. 83 и 84; К. Шкорпил. Мадаро—Могилско плато. — Byzantinoslavica, IV, 1932, 124—128 и обр. 44_1, 44_2, 44_3. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich — Ungarn, Wien, 19, 1896, 247.

[7] Ф. 165 К, оп. 1, а. е. 4, л. 11 и л. 24.

[8] К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико Търново. — ИБАД, I, 1910, 121 и бел. 6.

[9] Д. Ганчев. Спомени за княжеското време, съставител Д. Коен. С., 1983, 54—56.

[10] Пак там, 55.

[11] А. Станчова (графиня де Грено). Дворцови и дипломатически спомени, 1887—1915 г. С., 1934, 38.

[12] Пак там, 75.

[13] Българските държавни институции 1879—1986. Енциклопедичен справочник. С., 1987, съставители В. Методиев и Л. Стоянов, 45.

[14] К. Георгиев. Личните документи в историко-познавателния процес. — В: Личните документи като исторически извор. С., 1987, 13.

[15] К. Шкорпил. План на старата..., 130.

[16] Ф. 165 К, оп. 1, а.е. 407, л. 1, л. 74, л. 75 и л. 76; а.е. 783, л. 1; а.е. 779.

[17] Хр. Цветков и Д. Иванов. Двадесет години от царуването на Негово Царско Височество Фердинанд I Княз на България. С., 1907, 128; А. Станчова. Дворцови..., 61—62.

[18] Закон за изменение чл. 6, 38, 58, 59, 86, 114, 125, 126, 139, 141, 144 и 161 от Конституцията е публикуван в: Алманах на българската конституция. По случай създаване Третото българско царство. Учредяване и преглед на Конституцията. Нейният произход и изменения. С 1200 портрета на дейци и държавници. Изд. на Петър Бакалов с-ие. Пловдив. 1911, 670—671.

[19] ЦДИА. Монархически институт, ф. 3, оп. 1—IV/1 б, където се съхраняват 98 бр. документи за сватбата на княз Фердинанд с Мария Луиза; И. Йовков. Кобургът. С., 1980, 96; А. Станчова. Дворцови..., 59.

[20] К. Шкорпил. План на старата..., 139—140.

[21] Вж. посочената тук бел. 8.

[22] Я. Николова. Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 година, ИОМВТ, кн. I, Варна, 1962, 35—57.

[23] Иван Шишманов (22.VII.1862—22.VI.1928) — български литератор, етнограф и фолклорист. Професор по история и литература в Софийски университет. Действителен член на Българското книжовно дружество и Българската академия (1902). Участва активно в обществения и политически живот на страната. Един от основателите на Висшето училище (днешния Софийски университет) през 1888 г. Изследва проблемите на българската и световната култура и литературна история, етнография и фолклор, възрожденска психология. Основател и редактор на „Сборник за народни умотворения“ (1889—1902), където Карел Шкорпил възнамерявал да изпрати статията си „Паметници в гр. В. Търново и околностите му“ през 1900 г. По този въпрос вж.: Д. Връблянска. Из преписката на Карел Шкорпил с Иван Шишманов. — В: Изследвания..., 51.

[24] Д. Връблянска. Пос. съч., 50—53.

[25] Вж: бел. 8.

[26] От 3 до 25 май 1893 г. (ст.ст.) княз Фердинанд пребивава във Велико Търново. Вж: А. Беровски. Корона и кръв. С., 1967, 813.

[27] Фердинанд I (Максимилиан-Карл-Леополд-Мари) Сакс Кобург-Готски (1861—1948) — немски принц, български княз (1887—1908) и цар (1908—1918). Абдикира в полза на сина си Борис III след 31 години на българския престол.

[28] Константин Иречек (24.VII.1854 г. — 10.I.1918 г.) — син на чешкия учен и общественик Йозеф Иречек и внук на големия славист Павел Шафарик, той отрано насочва своите интереси към историята на българите. Отзовава се на поканата да постъпи на служба в българското княжество и през ноември 1879 г. пристига в София, където остава до 1884 г. Подробно за научната и обществена дейност на професор К. Иречек виж в: Ангел Пенев, Константин Иречек. — В: Чужденци просветни дейци в България (съставителство и редакция А. Пенев и П. Петров). С., 1988, 50—58.

[29] Хълмът Царевец във Велико Търново, където е била изградена главната крепост на средновековната българска столица (XII—XIV в.).

[30] Димитър Станчов (1864—1940), частен секретар и началник на Тайния кабинет (1887—1895) на княз Фердинанд I, дипломатически агент в Букурещ, Виена, Петербург и Париж (1896—1906). Министър на външните работи (1906—1907) в кабинета на Д. Петков. Министър-председател и министър на външните работи в кабинета на П. Гудев (1907—1908). Посланик във Франция (1908—1915). Посланик във Великобритания (1920—1924).

[31] Печатът представлява два концентрични кръга (външен диаметър 40 мм), между тях е текстът „Началникъ на Тайний кабинетъ на Негово царско Височество князътъ“. В средата — държавният герб. Зелено мастило.

[32] Рапорт за старините на В. Търново и един проект за разкопките на старата българска столица, 1893 г. с 37 таблици. За него съобщава и К. Шкорпил в работата си: План на старата българска столица във Велико Търново. — ИБАД, I, 121 и бел. 6.

[33] Печатът е поставен вляво от подписа на Димитър Станчов и представлява единичен кръг с диаметър 43 мм. По кръга е изписан надпис в два реда; първи — Тайний кабинет на Негово царско Височество Князътъ, и втори ред — Отделение Канцелария на кабинета. Зелено мастило.

Отпред на писмото, в долния ляв ъгъл е написано със същото мастило и почерк: До Господина
Г-на А. В. Шкорпил
и пр. и пр.
в гр. В. Търново

[34] Телеграмата е с № 134, подадена от Двореца, София на 9 юни 1894 година, приета от Телеграфо-пощенска станция В. Търново в 7.52 ч.

[35] Писмото е подписано само: Секретар и подписът е нечетлив. Печатът е същият, както на писмото от 28 декември 1893 г.

[36] Подписът е нечетлив. Печатът е същият, както на писмото от 28 декември 1893 г. Представлява сложната форма на държавния герб, около който е поставен надпис в два реда: Тайний кабинет на Негово царско Височество Князътъ. Отделение канцелария на кабинета. Зелено мастило.

Extraits de la correspondance entre Karel Škorpil et l'administration royale

R. ANČEVA

(Résumé)

La correspondance entre le célèbre archéologue Karel Škorpil et l'administration royale de 1893 à 1932 est conservée actuellement dans les archives de l'Académie Bulgare des Sciences (F. 165 K, op. 1, a.e. 293).

Les lettres, citées pour la première fois dans notre publication, représentent une source importante qui apporte de nouveaux détails concernant l'histoire des recherches archéologiques de la colline de Carevec, la forteresse principale de la capitale médiévale bulgare au cours des XIIe—XIVe siècles.

Ces lettres témoignent que dès 1893 le prince bulgare Ferdinand Ier avait le projet de faire entreprendre des fouilles de la forteresse de Carevec à Veliko Tărnovo. A cette époque-là, Karel Škorpil, qui travaillait comme professeur dans cette ville, recueille un grand nombre de matériaux historiques et archéologiques qu'il envoie à la cour sur la demande du prince.

Dans cette correspondance, on trouve aussi des témoignages sur l'intention du grand savant bulgare de faire publier les résultats de ses recherches, de même que la réponse favorable de la cour au sujet de sa demande sur ce point-là.

Критика и рецензии

BALAZS KAPOSSY. SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM SCHWEIZ II MUNZEN DER ANTIKE. KATALOG DER SAMMLUNG JEAN-PIERRE RIGHETTI IM BERNISCHEN HISTORISCHEN MUSSEUM

Библиографски данни

Книгата е с твърда ленена подвързия, надписана със златно фолио и има защитна корица. Формат 21 × 29,7 см (А4), 420 страници с 3084 изображения на монети в 188 черно-бели табели с прилежащи легенди. Книгата е излязла от печат през октомври 1993, издателство Пол Хаупт, Берн, Щутгарт, Виена. (Verlag Paul Haupt Bern. Stuttgart, Wien) Цена 250 SFr.

Книгата е от поредицата Sylloge Nummorum Graecorum (SNG), чието начало е поставено през 1931 г. от Британската академия. Официалното заглавие в SNG Швейцария II, но, твърде вероятно, в бъдещите публикации тя да бъде цитирана като SNG Ригети, по името на колекционера, създал тази забележителна сбирка от римски провинциални монети. За първи път колекцията Ригети е публично представена през 1980 г. в замъка Грюер (Швейцария). Изложбата преминава при пълен успех и през 1982 г. правителството на кантон Берн взема решение да откупи цялата сбирка. Оттогава насетне тя е депозирана в Бернския исторически музей. Откупката е съпроводена с няколко задължителни условия, две от които са: популярно представяне на част от монетите, извършено през 1987 г. с издаването на илюстрованата книга „Griechische Munzen Romisches Reishes“ (Balazs Kapossy-текст, Stefan Rebsamen-снимки); специализирана научна обработка и цялостно публикуване на монетния материал. Резултатът е представяната книга, чийто ръкопис е завършен през 1991 г. Монетите са подредени на принципа на SNG Копенхаген-топографски, съобразно географското положение на римските провинции от запад на изток. В описанието на всеки екземпляр са включени монетарница, владетел, датировка, изображения и надписи на аверса и реверса, метал, диаметър в мм, тегло в гр, посока на печата според часовниковия циферблат. Посочени са каталози и отделни изследвания, в които са публикувани съответните монети. В отделна таблица са изброени поредните номера на монетите от някогашните значителни частни колекции на Ханскот, Мабот и Русопулос (Hanscotte, Mabbott, Rhousopoulos). В отделни регистри, съставени от д-р Сузане фон Хьоршелман (Dr. Susanne von Hoerschelmann), са представени топонимите; божествата и социалнополитическите реалии; митологическите персонажи; неримските владетели, династи, жреци и др.; монетите с две и повече изображения върху аверса (член на императорската фамилия; съвместно управляващи с него; локални владетели и т.н.); специфичните локални форми на култови статуи; архитектурните изображения; съюзните монетосечения (Александрия и Ефес, Бизантион и Никея, Лаодикея и Смирна и др.); съкращенията и използваната литература.

С оглед по-голямо удобство при работа с каталога би било добре да бъде съставен и регистър на монетарниците. Представеният от B. Kapossy монетен материал е в значителна степен непубликуван и съдържа много редки екземпляри, които представляват отлична база за бъдещи нумизматични изследвания. Тематичното многообразие на монетните типове представлява интерес също и за специалистите по стара история, както и за широк кръг колекционери. Книгата е включена в първото издание на „Ancient coin reference reviews“, съставено от Dennis J. Kron, Ormond Beach, FL, 1993, ISBN 0-9638751-0-8, който отбелязва, че SNG-Righetti е една от най-добрите публикации в поредицата SNG от известно време насам.

ВАЛЕНТИНА ГРИГОРОВА

L. LOUKOUPOULOU. CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DE LA THRACE PROPONTIQUE. ATHÈNES. 1989. 440 P.

Рецензираната книга е том девети от поредицата „Μελετήματα“ на Центъра за изучаване на гръкоримската античност в Атина и представлява докторската дисертация на г-жа Лукупулу, защитена в Лозанския университет. Изложението е в обем на близо 200 страници и се състои от увод (с. 25—40) и четири глави (с. 41—221), след което следват две приложения. Първото (с. 223—406), т.е. повече от 200 страници, съдържа ценни ономастични и прозопографски каталози по зони — мегарска, йонийско-самоска и Херсонес Тракийски. Второто приложение (с. 407—416) всъщност е студия върху самоския календар, който е влиял върху календарите на самоските колонии от изследвания район. Следва прецизен генерален индекс (с. 416—436) и списък на снимките, таблиците и илюстративния материал (с. 436—438). В края са приложени две карти и 15 страници снимков материал, към който текстът препраща.

Както споменава самата авторка, написването на книгата е инспирирано от работата ѝ с архива на Анастасиос Стамулис (1843—1934) — заможен грък от Селимбрия, колекционер и познавач на елинските старини. Когато се преселва в Гърция след малоазийската катастрофа (1920 — 1922), Стамулис успява да отнесе само по-дребните предмети. Наистина античните теракоти от колекцията му днес се съхраняват в Атинския национален музей, но разпиляването ѝ е само още един щрих към тъжната съвременна история на Балканите. През 1920 г. и сбирката от Родосто е евакуирана в Солун, а следите на архивите и каталога на константинополското елинско дружество, където благодарение на А. Пападопулос-Керамевс е съставен регистър от копия на 1000 епиграфски паметника, се губят след разпускането му през 1922 г. Отбелязвам тези донякъде външни за книгата факти, защото авторката сама прави нерадостната констатация, че 70 — 80% от събраните през XIX в. старини от Югоизточна Тракия и Херсонес Тракийски днес са загубени. Неин безспорен принос е издирвателската работа в градовете на пропонтийска Тракия, в музеите на Истанбул, Текир даг, Чанак кале, Солун, Комотини и Александрополис. В процеса на тази работа тя е идентифицирала 40 лапидарни надписа, които са били част от колекцията на Родосто, но са влезли в Солунския музей през 1922 г., без да е означен произходът им. С това Лукупулу успешно изпълнява една от задачите на изследването си — да открие следите на старите находки. На с. 38—39 от увода тя уточнява основната цел на книгата — като съпостави старите и новите находки, да актуализира знанието за Югоизточна Тракия в древността за периода от идването на гръцките колонисти през VII в. пр.н.е. на тракийския бряг на Пропонтида (днешната европейска турска територия) до персийската окупация по времето на Дариевата експедиция в Скития и потушаването на йонийското въстание през 494 г.пр.н.е.

Работата всъщност е първи опит за цялостно обхващане и осмисляне на оскъдната документация (често загубена, недостъпна или непубликувана) за историческата съдба на гръцките полиси от посочената територия и епоха. Според авторката от формулираната основна цел произтичат две задачи: да се проследи настаняването на гръцките колонисти по тези земи, видяно в контекста на черноморската и средиземноморската колонизация, и да се изследват характерните особености на новосъздадените колонии. Луиза Лукупулу обособява тук характеристики, които свързват колониите с метрополията (религиозни институции, политическа организация, писменост и култура), и такива, които се дължат на контактите между гръцките колонисти и местното население. При така очертаните хронологически граници и задачи авторката се ориентира към гъвкав метод на работа — от една страна, да изследва материалите заедно с първични или вторични, директни или индиректни свидетелства за района, като държи сметка както за ограничеността, която поставя тяхната датировка (често много по-нова), така и за устойчивостта на явленията във времето, а от друга — да осъществи контрол върху резултатите посредством паралели с колониите-сестри и метрополиите. Струва ми се обаче, че хронологическите граници са поставени твърде рисковано при положение, че в по-голямата си част материалите са от елинистическата и императорската епоха. Например само в ономастичния каталог на йонийско-самоската зона има 65 латински имена, които не носят информация за изследваната епоха, а от периода, който авторката изучава, се наброяват едва 15 имена от трите зони, взети заедно. Това въпреки направените уговорки все пак увеличава възможността за неточни изводи.

Заглавието на първа глава (с. 41—66) „Създаването на първите гръцки колонии по тракийското крайбрежие“ подсеща, че в наблюденията си Лукупулу не се ограничава само върху пропонтийска Тракия. Тя разглежда основни проблеми на гръцката колонизация в Черноморския басейн, Хелеспонта и по северния бряг на Егейско море, като показва добра осведоменост в обширната литература по тази проблематика и умение безпристрастно да тълкува античните литературни свидетелства. При наличието на толкова малко сведения за отделните колонии от района е разбираемо, че авторката използва аналогии с други колонии или информация, произтичаща от основните характеристики на метрополията. Но тя би трябвало да изложи по-точно и още в началото мотивите за хронологическите и географските граници на изследването си и да посочи колониите, които те включват.

Във втора глава (с. 67—94) е представен стегнат и компетентен исторически очерк за атинското присъствие в Хелеспонта. Подробно е разгледана дейността на двамата Милтиадовци на фона на атинската външна политика и отношенията им с местното население, направени са ценни уточнения и по историческа география. Авторката отстоява своя позиция — че маршрутът на Дарий на връщане от Скития е бил през Херсонес Тракийски, а не през Византион (с. 89), и не се съгласява с Хр. Данов относно „превантивния“ характер на войната, която Милтиад води срещу Лампсак (с. 75)[1].

Глава трета „Отношения между колонии и метрополии“ е най-обширна (с. 95—184) и представлява сърцевината на изследването. На този проблем е посветено немалко внимание както в обзорни съчинения на гръцката колонизация, така и в специални монографии като тези на Зайберт, Билабел, Греъм, Ерхард[2]. Приносът на Лукупулу се състои в това, че актуализира и анализира конкретни данни за взаимоотношенията между пропонтийските колонии и метрополиите им, без да изпуска от поглед общите тенденции в гръцкия колонизационен процес. Чрез анализ на четири важни сфери от полисния живот — религиозни институции, политически институции, писменост и изкуство — авторката проследява отношенията между пропонтийските колонии и техните метрополии Мегара и Самос и доказва безспорна приемственост. Тя тълкува компетентно нумизматични, литературни и епиграфски свидетелства, включително такива от елинистическата и императорската епоха. При това показва начетеност и въздържаност от крайни и категорични изводи, ако липсва достатъчно материал, какъвто е случаят с азбуката на Селимбрия. За разлика от Л. Джефери тя отлага решаването на този въпрос, докато се открият ранни надписи (с. 159—160). Респектира професионализмът на художествения анализ и интерпретирането на осемте куроси и кори от района на Перинт, чрез което Лукупулу убедително доказва влияние на самоската артистична традиция (с. 161—184). Способност за задълбочен анализ е проявена и в третирането на сложните проблеми на календара на разглежданите колонии. Особено внимание е отделено на самоския календар (вж. и приложение II), защото той е заимстван в Перинт. Авторката елиминира от него македонските и римските месеци, за да възстанови архаичния му облик. Тя прави аналогия с календара на друга самоска колония — Аморгос — и по нов начин интерпретира IGXIII 7, №62 от Аморгос. Произходът на Лукупулу тук ѝ прави щастлива услуга, защото като гъркиня тя по-добре познава технологията на обработване на лозята и по-добре от досегашните изследователи тълкува текста. Според тях[3] месеците, споменати на ред 8 и сл., в които два пъти през годината се окопават лозята, са един след друг в календара, а според Лукупулу между две окопавания трябва да има поне два месеца интервал. Така в календара на Аморгос и в самоския календар се променя мястото на месеците ’Ανϑεστριών и Ταυρειών,

Последната четвърта глава е посветена на отношенията между колонистите и местното население (с. 185—217). Авторката твърди, че античните извори не описват тези отношения другояче освен като враждебни, а що се отнася до епиграфския материал — че местното население през архаичната и дори през класическата епоха остава „silencieuse“ (с. 190). Бих си позволила да не се съглася с категоричността на тези заключения. Тяхната относителност — и за това авторката трябва да държи сметка — се дължи на ред причини. Част от епиграфския материал от района е непубликуван, загубен и дори все още неразкрит, а този, който е налице, всъщност донякъде замъглява картината на етническата и социалната структура на гръцките колонии. Защото голяма част от местното население по ред причини (характер на тракийската култура, липса на елинска грамотност и не на последно място поради автаркичността на гръцкия полис) не би могло ономастично да присъства в наличната епиграфска документация, което съвсем не означава, че то въобще отсъства от живота на гръцката колония и принадлежащата ѝ хора. В случая е задължително да се разгледа и археологическият материал, например керамиката. Ала и писмените извори съвсем не мълчат. Оброчните плочки, които са намерени в светилището на Ἥρως Ἀρχαγέτας 12 км северозападно от Селимбрия, съдържат надписи с гръцки имена и свидетелстват за религиозен синкретизъм между тракийския херос и Ἀπόλλων Ἀρχαγέτας, което не бива да се подминава. За подобни връзки между Дионис и тракийския херос в Пангейската област знаем от работата на А. Сейриг[4], а и други представители[5] на Френския археологически институт достигат до изводи за тракийско влияние и смесен характер в етническо и културно отношение на различни части от Егейска Тракия, която служи на авторката за паралел. Лукупулу оприличава етнокултурната ситуация в Селимбрия на тази в Бизантион (с. 209), но при една бегла сметка се оказва следното: в Селимбрия лицата с тракийски имена са 7% от всички известни селимбрийци (11 от 145), а в Бизантион те са 2% (9 от 871). Причините за тази разлика трябва да се търсят в спецификата на Селимбрия — тя е сравнително малък град, наблизо има светилище на тракийския конник и присъствието на тракийско селско население очевидно е по-осезателно. Макар тези проценти да са относителни на фона на неоткритите паметници, доколкото авторката също си служи с такива, струва си да ги споменем. Погледнато в по-общ план, не бива да се забравят и аналогични сведения за други контактни зони, като например това на Херодот за гелоните — гърци от емпорионите, които говорели отчасти гръцки, отчасти скитски (Hdt. IV, 108, 2). Не са молко и сведенията за т.нар. Μσξέλληνες — литературни (вж. Hellanic. 7I(a), Plb. I.67.7, Porph. ap. Eus. PE 3.II) и епиграфски — например IPE I^{2}32 BI7 (Олбия, III в. пр.н.е.).

Освен това съществува риск екстраполирането в каталозите на ономастични факти извън контекста на епиграфския паметник да доведе до неточности. Критериите за класифициране на имената по произход не са изрично уточнени и читателят трудно разбира логиката за причисляване на едно име, което не е гръцко или латинско, към групата на местните имена (noms indigènes, non grecs, като очевидно се визират тракийските) или към групата на „други имена“ (autres noms). За сравнение бих припомнила предпазливостта, с която индексите на IGBulg[6] класифицират имена, които не са гръцки и латински, в рубриките Nomina Thracia; Nomina orientalia; Nomina quae Thracia et orientalia esse possunt; Nomina, quae Thracia, Graeca et Latina esse possunt; Nomina alia, ambigua et incerta.

Към това допълвам, че някои имена, които авторката категорично определя в каталога като гръцки, според други са тракийски — Βυζας, Ατιας, Δαυνιος и др.[7] Тук е мястото да отбележа, че в каталозите, индексите и в самото изложение намирам за уместно да се придържаме към наложилата се практика тракийските имена, незасвидетелствани литературно, да се изписват без ударения — например Αυλουζενης, а не Αὐλούζενης (с. 207; табл. A1, s.v.), Μοκαζοιη, а не Μοκαζοίρη (с. 201, табл. A1, s.v.). Като изключим тези слабости, отбелязвам пълнотата и прегледността на каталозите. Те увеличават стойността на изследването, което независимо от споменатите пропуски, дължащи се на известен елиноцентризъм при тълкуването на материала в последната глава, е принос към историята на Пропонтийска Тракия и ще бъде полезно за всяко по-нататъшно проучване на античната епоха в този район.

МИРЕНА СЛАВОВА

---

[1] Chr. Danov. Altthrakien. Berlin — New York, 1976, 245.

[2] J. Seibert. Metropolis und Apoikie. Diss. Würzburg, 1963; F. Bilabel. Die ionische Kolonisation. Philologus. Suppl. 14.I. Leipzig, 1920; A. J. Graham. Colony and Mother City in Ancient Greece (Second Edition Corrected and Erlarged by the Author). Chicago, 1983; N. Ehrhardt. Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen. Frankfurt — Bern — New York, 1983 (Europaische Hochschulschriften 3. 206).

[3] F. Bilabel. Die ionische Kolonisation. Philologus. Suppl. 14.I. Leipzig, 1920, 166.

[4] H. Seyrig. Dionysos et cavalier thrace. BCH 60 (1922), 198—219.

[5] К. Марков. Егейска Тракия в чуждата историография (VII—III в. пр.н.е.). — Исторически преглед, 1982, №6, 104—104.

[6] Inscriptions Graecae in Bulgaria repertae. ed. G. Mihailov. Serdicae. Vol. I^2 — 1970; vol. II — 1958; vol. III A 2 — 1961—1964; vol. IV — 1966. Indices.

[7] Вж. D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien. 2. Auflage. 1979, s.v.

Преглед

XIII международен конгрес по раннохристиянска археология (CIAC) Сплит — Пореч, 25. 09 — 02. 10. 1994 г.

Първият конгрес по раннохристиянска археология се открива преди сто години също на далматинския бряг в Сплит — Салона. За съжаление, тогава преди век завършва и жизненият път на основателя и бащата на тази научна дисциплина професор Г. Б. де Роси. В юбилейната стотна година от първия конгрес организаторите на XIII конгрес полагат неимоверно големи усилия и след преодоляването на редица трудности от субективен и обективен характер успяват да отстоят желанието си и да открият конгреса пак на адриатическия бряг в Сплит. XIII CAIC се проведе под патронажа на президента на Хърватската република д-р Франьо Туджман и на Сплитско-Макарския арцибискул и митрополит монсеньор Анте Юрич.

С приветствия конгресът бе открит от председателя на XIII CIAC проф. Н. Камби, от председателя на инициативния комитет монсеньор П. Сен-Рош, от председателя на XII CIAC проф. Й. Енгеман, от г-н К. Приятель от ХАН, от проф. Т. Марасович от Сплитския университет и др.

На конгреса присъстваха около 380 участника от 29 страни, като голяма част от тях изнесоха научни съобщения.

Първото, уводно пленарно заседание на конгреса беше тематично обединено под заглавието „Сто години от първия международен конгрес по раннохристиянска археология и сто години от смъртта на Г. Б. де Роси“. Изнесените от професорите В. Саксер и М. Занинович доклади бяха посветени на началото на раннохристианската археология и нейното развитие през изминалите сто години. Във втората част на това първо пленарно заседание бяха изнесени доклади от А. Нестори, В. Фиочи-Николаи и от А. Рецио-Вегазонес, посветени на личността на Г. Б. де Роси, на дейността му в Pontificia Commissione di Archeologia Sacra, на проучените от него римски катакомби и на приноса му към изучаването на иконографията и иконологията. От основните доклади, изнесени на пленарните заседания, направиха впечатление на И. Боузек за приемствеността между поганската и християнската иконография от III—IV в.; на Й. Тцафрир за Палестина в прехода между християнството и исляма въз основа на археологическите проучвания край Галилейското езеро; на Е. Марин за раннохристиянските останки в Нарона и Салона и др. Вторият пленарен ден 29. 09. 1994 г. в Пореч бе посветен на епохата на император Юстиниан и на нейното археологическо наследство. Вниманието и интереса на аудиторията привлякоха докладите на К. Манго за сакрализацията на Константинопол; на А. Овадия за църквите през Юстинианово време в Израел и др. На особено високо ниво и с ново тълкуване на писмените извори от VII в. бе докладът на Р. Братож от Любляна.

Останалата, по-голяма част от докладите на пленарните заседания беше посветена на развитието на гробните съоръжения в Северна Франция; на саркофазите от източната част на Римската империя; на западноримската декоративна пластика от V—VI в., на ранносредновековната скулптура на Британските острови и влиянието на Средиземноморието върху нея, на архитектурата на Константинопол; на стенните мозайки и стенописи от Юстинианово време; на археологическата интерпретация на сребърните находки от Източната империя; на развитието на потирите и др.

През третия ден на конгреса в Сплит участниците заседаваха в две секции. Рефератите в първата секция бяха посветени на конгреса от 1894 г. в Сплит — Салона, който слага основите за по-нататъшното развитие на раннохристиянската археология и очертава голямата роля, която изиграва личността на Г. Б. де Роси за това. Сред докладите в тази секция заслужено място зае и този на проф. З. Гочева за някои особености на ранното християнство в Тракия и за ролята на местната култура за формирането му. Към втората секция бяха включени доклади и от Гърция. Домакините и колегите им от някогашна Югославия представиха доста обстойно новите изследвания в раннохристиянската археология. Старохристиянската архитектура на о. Брач бе „илюстрирана“ с посещение на останките от църкви в Ловречин, Постир и Шкир и с изложби за раннохристиянското наследство на островите Брач, Хвар и Вис, на Сплит и Салона.

На третото пленарно заседание аудиторията беше заинтригувана от новите изследвания на проф. Дж. Хеис за керамиката от V—VII в., на С. Морисон за монетната циркулация на Балканите през Юстинианово време, на Н. Камби за арианските църкви в Далмация и др. В три секции бяха представени съобщения, посветени на: 1. Урбанизацията и фортификацията и литургийното пространство; 2. На градските църкви и на бискупските резиденции; 3. Други съобщения. В първата секция колегите И. Джамбов и Д. Митова-Джонова представиха съобщения за агломерациите и манастирите в Северна Тракия през V—VI в. и за новопроучения каструм от V—VI в. до Суди (Клаустра, Стенос). Във втората секция архитект Н. Чанева-Дечевска представи съобщение за влиянието на сирийската и малоазийската църковна архитектура върху раннохристиянското църковно строителство в България.

Заседанията от последния ден бяха разпределени в три секции, посветени на Юстиниан и епохата му и на проблемите на VI—VII в. В първата секция съобщенията представяха извънселищни църкви, манастири и некрополи. От тях интересни бяха тези за разкопките на манастира в Абу Фано в Египет, на о. Самос и о. Родос и на некропола в Книн. Втората секция включваше доклади за скулптурата, живописта и мозайките. Сред тях интересни и добре поднесени бяха на колегата Ю. Вълева за подземните помещения с рисувани X- и P-монограми и кръстове, и на Д. Стенлей за мозаичното производство във Византия през VI в. В третата секция бяха изнесени съобщения за малките и нумизматичните находки от раннохристианската епоха. Две работи за интересни находки от европейски музейни колекции представи Д. Пежо-Панайотова. В съобщението на А. Хараламбиева бяха представени принадлежности към облеклото с християнски символи, образи и имена, носени от населението, живяло на юг от Долния Дунав през IV—VII в. С подобни находки от Далмация запозна аудиторията и Р. Юрич. Интересна интерпретация на християнска стъклена чаша предложи Д. Гаспар. В четвъртата секция по епиграфика и ономастика бяха изнесени девет доклада.

Участниците в конгреса имаха възможност да посетят останките от древната Салона, от Юстиниановите крепости на островите Жире и Корнат, археологическите старини на о. Бриони, в Сплит и Пореч. На 25. 09. 1994 г. в катедралата на Сплит „Св. Домниус“ бе отслужена света литургия за участниците в XIII CIAC и прочетено писмо от папа Йоан Павел II. В Пореч в базиликата Еуфразияни бе изнесен симфоничен концерт. В Сплит и Пореч музейните колекции бяха изпълнили експозиционните зали.

По всичко личеше, че XIII CIAC е организиран с много желание, упоритост, труд, с чувство за красота и хармония и с доста средства. За това всеки участник остана доволен и благодарен на домакините.

А. ХАРАЛАМБИЕВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. д-р ***ДИМИТЪР ОВЧАРОВ*** *(главен редактор), ст. н. с. I ст.* ***АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА*** *(зам. гл. редактор), ст. н. с.* ***ВАСИЛ НИКОЛОВ*** *(секретар), проф. д-р* ***ЛЮДМИЛ ГЕТОВ****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ЙОРДАНКА ЮРУКОВА****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА****, ст. н. с.* ***АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ****, ст. н. с.* ***ГЕОРГИ КИТОВ****, ст. н. с. I ст. д-р* ***ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА***

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. Съборна № 2, Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията

1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Овчаров — Археологическата наука и Бългаската академия на науките (по случай 125 годишния й юбилей) 1

Кънчо Кънчев — Рафаил Попов и праисторическата наука 8

Свобода Сиракова — Николай Джамбазов и палеолитните проучвания в България 11

Васил Николов — Проф. Г. И. Георгиев — размисли за учителя 12

Анелия Божкова — Димитър П. Димитров и проучванията на тракийските селища 14

Христо Прешленов — Бележити изследователи на античната археология в България — творчески беографии 16

Людмила Дончева-Петкова — Учените за българското средновековие 22

Бистра Божкова — Известни български учени нумизмати 29

СТАТИИ

Катя Меламед — Характеристики на ранносредновековните некрополи по Българското черноморско крайбрежие 33

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Николай Марков — Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско 41

Николай Овчаров — За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата „Свети четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза) 46

Радка Анчева — Из преписката на Българския царски дворец с Карел Шкорпил 53

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Валентина Григорова — Balazs Kapposy. Sylloge nummorum graecorum schweiz II munzen der antike. Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Musseum 60

Мирена Славова — L. Loukoupoulou. Contribution à L'histoire de la thrtace propontique. Athènes. 1989. 440 p. 60

ПРЕГЛЕД

А. Хараламбиева — XIII международен конгрес по раннохристиянска археология (CIAC) Сплит — Пореч, 25. 09—02. 10. 1994 г. 63

SOMMAIRE

Dimităr Ovčarov - La science archèologique et l'Académie bulgare des sciences (à l'occasion de son 125e anniversaire) 1

Kănčo Kănčev — Rafail Popov et la science préhistorique 8

Svoboda Sirakova — Nikolaj Džambazov et les recherches paléolithiques en Bulgarie 11

Vassil Nikolov — Le prof. G. I. Georgiev — réflexoins sur le maître 12

Anelia Božkova — Dimităr P. Dimitrov et les recherches sur les cités thraces 14

Hristo Prešlenov — Chercheur éminrnts de l'archéologie antique en Bulgarie: biographies de leurs activirésscientifiques 16

Ljudmila Dončeva-Petkova — Les savants sur Moyen âge bulgare 22

Bistra Božkova — zCélèbres savants bulgares numismatrs 29

ARTICLES

Katja Melamed — Caractéristiques des nécropoles de haut Moyen âge sur lelittoral bulgare de la mer Noire 40

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Nikolaj Markov — Un médaillon nouvellement découvert à représentation de lion de la région de Tărnovo 46

Nikolaj Ovčarov — Du déchiffrement correct de l'inscription funéraire de l'église des „Saints-Quarante-Martyrs de Tărnovo“ 52

Radka Ančeva — Extraits de la correspondance entre Karel Škorpil et l'administration royale 59

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Valentina Grigirova — Balazs Kapposy. Sylloge nummorum graecorum schweiz II munzen der antike. Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischer Historischen Musseum 60

Mirena Slavova — L. Loukoupoulou. Contribution a L'Histoire de la thrace propontique. Athènes. 1989. 440 p. 60

REVUE

A. Haralambieva —XIII Congrès international de la haute époque chrétienne (CIAC) Split-Poreč (25. 09—02. 10. 1994) 63

Технически редактор *Донка Костова*
Коректор *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8
Печатни коли 8
Издателски индекс 58
Издателски коли 7,46
Тираж 800
Поръчка № 132

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ISNN 0324-1203

20203